

Tożsamość jednostki w obliczu wyboru: Między przystosowaniem a ucieczką od rzeczywistości

Augustyn Bańka*

Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
Katedra Psychologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

SELF-IDENTITY IN THE FACE OF CHOICE: BETWEEN ADAPTATION TO AND ESCAPE FROM REALITY

The relationship between environmental contexts of life and the development of desired identities by individuals is due to mutual determination of choices made by an individual in the present and possible identities in the future. In the face of pressures of the reality in the form of environmental supports or constraints (affordances) an individual makes choices between realities relevant to future possible selves, as well as choices between self-improvement goals in terms of their relevance to preferred ideal realities. The article discusses a determining role of cognitive processing of present reality in choices by individuals, their: 1 – possible selves goals, and 2 – mood of adaptation via place attachment versus place estrangement (goal attachment). In addition to these problems, two other issues are also discussed. The first one concerns the problem of influence of cognitive processing of the actual and expected reality in terms of environmental affordances on the mood of choice of possible selves goals, and on the mood of choice of environments which are most relevant to identity-based preferred goals. The second one concerns the problem of meaning of mental contrasting of present reality with those of the dreamed and expected one for the changes in identity structure in categories of openness to displacement, motivational strategies of realizing future goals and self-regulation coping processes to identity relocation.

Żyjemy w czasach, które cywilizacyjnie różnią się od poprzednich kontekstami rozwoju podmiotowości i tożsamości (Arnett, 2001, 2006; Bandura, 2002; Bauman, 2007; Jarymowicz, 2008) oraz poszukiwaniem nowych odpowiedzi na raczej odwieczne pytania, takie jak: W jakim kierunku powinien zmierzać prawidłowy rozwój jednostki (Obuchowski, 2000; Sheldon i Kasser, 2001, 2008)? Jakie są dobre decyzje życiowe, edukacyjne czy zawodowe (Super, 1991)? Czy istnieją jakieś kryteria, które określają to, czego powinna się trzymać jednostka, by mogła stać się osobą, jaką chciałaby, mogłaby lub powinna być (Aspinwall, 2005; Oettingen i in., 2005;

Oleś, 2008)? Czego potrzebują ludzie, a szczególnie ludzie młodzi, do zdefiniowania swojej własnej ścieżki życia (kariery) w kategoriach bezpieczeństwa i spełnienia nadziei na udane życie (Super, 1991; Brzezińska, 2003; Derbis, 2003; King, 2001; King i Hicks, 2007a)?

Nowa rzeczywistość rozwoju tożsamości i współczesnych modeli życia związana jest z nowymi problemami psychologicznymi takimi, jak: upłynnienie i uprzestrzennienie tożsamości (Hermans, 2004), co oznacza wielokontekstowość i uniwersalizację doświadczenia tożsamości w zawieszeniu między różnymi miejscami, przestrzeniami (np. przestrzeniami mentalnymi czy cyberprzestrzeniami), kulturami etc. (Barsolou, 2003; Bahtia, 2002; Maalouf, 2002); planowanie i realizację indywidualnych ścieżek życia ponad granicami zawodów, rynków pracy, państw, społeczności i kultur (*boudnryless*

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Augustyn Bańka, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań.
e-mail: augustyn.banka@amu.edu.pl

career) (Bridges, 1995); transkulturalizację tożsamości (Al-Ali, Koser, 2002; Hermans, 2004; Baverstock, 2005); permanentnym kryzysem tożsamości, który wymaga cyklicznego powtarzania w biegu życia procesów definiowania statusu tożsamości (Marcia, 2002) i odnawialnego radzenia sobie z tranzycjami rozwojowymi (Kahana i Kahana, 1996; Prenda i Lachman, 2001); oraz wirtualizacją tożsamości jako bądź odłączania się struktury i obrazu Ja od cielesnej rzeczywistości świata w postaci fizyczno-geograficznego terytorium, obszaru i granic (Barsalou i in., 2003; Niedenthal i in., 2005; Budakowska, 2005), bądź przenoszenia tożsamości wręcz do cyberprzestrzeni (Lifton, 1998; Matthews, 2005).

Najbardziej znaczącymi wyznacznikami współczesnego środowiskowego kontekstu definiowania tożsamości jest jej totalna dyskontynuacja (Breakwell, 1986; Vignoles i in., 2007) w formie doświadczanej nieciągłości zatrudnienia czy umierania zawodów (Rifkin, 2001), zmian w miejscach zamieszkania i definicji „dom” (Hill, 1996; Fried, 2000; Howarth, 2002), nieustających transformacji i dostosowań postrzeganych granic (Lifton, 1999; Mizińska, 1998; Levitt, 2004; Oettingen i in., 2005) zawieszania się bądź krótkiego trwania znaczeń kulturowych (Burszta, 2005; Matthews, 2005; Bauman, 2007), tymczasowości i nieciągłości tożsamości w stosunku do miejsca, czasu i przestrzeni (*provisional identities*) (Hill, 1996; Timotijevic i Breakwell, 2000; Deaux, 2007; Sani, 2008).

Podtrzymywanie ciągłości stylu życia i własnej tożsamości w zmieniającym się świecie wymaga od jednostki stałego przełączania się między osobowościowymi i środowiskowymi zasobami odniesienia (Matthews, 2005), stałego przedefiniowywania granic swojej tożsamości (Ethier i Deaux, 1994; Budakowska, 2005; Hermans, 2004) i dokonywanie stałego wyboru tożsamości optymalnych w danych warunkach i dla danej rzeczywistości oczekiwanej (Oettingen i in., 2005). W różnych okresach historycznych i w różnych okolicznościach kulturowych sprawdzają się różne modele tożsamości. W niedawnej przeszłości wybór modelu tożsamości, jak np. narodowej, był ważny przede wszystkim w wymiarze ciągłości społecznej jako podstawa i cel kształtowania patriotyzmu, wychowania, reprodukcji elit etc. (Bokszański, 2006; Boredieau i Passeron, 2006) czy też rozwoju tożsamości zawodowej jako konstruktu odnoszonego do grupy narodowej lub społeczności zorganizowanej w ramach państwa narodowego (Super, 2000; Bańka, 2007). Obecnie wybór modelu tożsamości jest równie ważny, a często nawet ważniejszy, w wymiarze indywidualnym (Sedikides i Gaertner, 2005) jako podstawa definiowa-

nia tożsamości możliwych (*possible selves*) (Markus i Nurius, 1986), tożsamości pożądaných (*hoped-for self*), oczekiwanych (*expected self*) i niechcianych (*feared self, scared self*) (Markus i Nurius, 1986; Markus, 1977; Oyserman i Markus, 1990; Robinson i Davis, 2001; King i Hicks, 2007).

Wybór tożsamości, to zarówno rozwojowa konieczność stałego redefiniowania statusu tożsamości (Lifton, 1999; Marcia, 2002), rozwojowa możliwość ucieczki od środowiskowej determinacji i reprodukcji (Bordieau, 1997; Blustein i in., 2002) i kompensowania deficytów w afordancjach rozwojowych otoczenia poprzez oparcie celów życiowych na motywacji wewnętrznej (Ryan i in., 1995; Zirkel i Cantor, 1990; Deci i in., 2000; Oettingen i in., 2005), jak i rozwojowa potrzeba działania autonomicznego i podmiotowego niezależnego od nacisków środowiska (Gibson, 1994; Reed, 1996) w formie zautomatyzowanej woli (Aarts i Dijksterhuis, 2000, 2003a i b; Vignoles i in., 2005) czy działania zautomatyzowanego (Aarts, 2007, 2008).

Wybór tożsamości w przestrzeni decyzyjnej zawierającej się między wolnością podejmowania działań – nawet w tak skrajnej formie, jak „nic nie robienie” (Anderson, 2003), a koniecznością działania w poszukiwaniu lepszej przyszłości (Ouweland i in., 2004; Bańka, 2009) ma wiele aspektów czy też znaczeń. Po pierwsze, wybór tożsamości to selekcja tych elementów (motywów) tożsamościowych (Vignoles i in., 2005, 2006, 2008), które jednostka najbardziej preferuje dla definiowanej przez siebie tożsamości prawdziwej (Sheldon i in., 1997). Może to oznaczać z jednej strony wybór określonej formy tożsamości, jak np. indywidualnej *vs* społecznej czy tożsamości miejsca *vs* tożsamości uniwersalnej, a z drugiej – wybór spośród motywów tożsamościowych tego najbardziej centralnego elementu, jak np. dystynkcji, dla konstruowanej struktury tożsamości (Vignoles, 2009). Po drugie, wybór tożsamości oznaczać może wybór różnych funkcji dla poszczególnym form lub elementów tożsamości, jak np. identyfikacji z miejscem fizycznym a nie z grupą społeczną (Dixon i Durrheim, 2000), z wartościami społecznie konstruowanymi jak materialne bogactwo, a nie z celami personalnymi jako zadaniami rozwoju osobistego (Kasser i Ryan, 1993, 1996). Po trzecie, wybór tożsamości może oznaczać wybór priorytetu w hierarchii elementów tożsamości (przynależności, samooceny, dystynkcji, znaczenia, kontynuacji etc.) w procesie przywoływania w świadomości obrazu własnej osoby (Vignoles i in., 2005; Schlegel i in., 2009). Elementy centralne tożsamości są lepiej osiągalne w świadomości i w ekspresji tożsamości i one najczęściej uzyskują najwyższy priory-

tet w wyborach działań motywujących. Na koniec wybór tożsamości oznaczać może opowiedzenie się jednostki bądź po stronie celów ostro osiągalnych w danych okolicznościach, bądź po stronie celów osiągalnych chronicznie w odniesieniu do określonych kategorii, tak jak np. płeć, narodowość czy zawód (Dixon i Durrheim, 2002).

Definiowanie i wybór tożsamości realizuje się w ścisłej interakcji z doświadczaniem rzeczywistości i to zarówno minionej, teraźniejszej, jak i przyszłej (Oettingen i in., 2005). Ocena otaczającej rzeczywistości może z jednej strony umożliwiać jednostce wybór i rozwój tożsamości w kierunku przez nią oczekiwanym i wymarzonego, a z drugiej strony może ów wybór utrudniać, uniemożliwiać albo czynić go niepotrzebnym. Pod wpływem doświadczania otoczenia, jednostka dokonuje z jednej strony wyborów rzeczywistości optymalnych dla rozwoju swojej struktury Ja, a z drugiej wyborów tożsamości możliwych dopasowanych do preferowanych przez siebie rzeczywistości idealnych (Gustafson, 2001a,b). Te dwa rodzaje wyborów są zawsze ze sobą powiązane. W dalszej części artykułu analizowane są mechanizmy poznawczego przetwarzania rzeczywistości warunkujące wybory tożsamości możliwych, wybory alternatywnych wizji życia między przystosowaniem do realiów a ucieczką od rzeczywistości tu i teraz, a na koniec mechanizmy samoregulacji uruchamiane w sytuacji antycypowanych przemieszczeń i relokacji Ja.

DOŚWIADCZANIE RZECZYWISTOŚCI A WYBÓR ORIENTACJI NA TOŻSAMOŚCI MOŻLIWE

Wybór orientacji na tożsamości możliwe w kontekście przystosowania do rzeczywistości *vs* ucieczki od rzeczywistości wiąże się z procesami konfrontacji doświadczeń odnoszących się do przeszłości (King i Raspin, 2004), z aktualnym doświadczaniem miejsca (Oettingen i in., 2005; King i Hicks, 2006) oraz z sformułowanymi przez jednostkę teoriami na temat tego, co mogłoby być, gdyby rzeczywistość rozwinęła się inaczej? (King i Hicks, 2007a). Kluczem do odpowiedzi na pytanie, dlaczego jednostka otwiera się na myślenie o sobie w kategoriach przyszłości, tj. w kategoriach tożsamości możliwych oraz wymarzonego warunków życia jest zawsze związane ze sposobem odbierania przez nią otaczającej rzeczywistości. Otaczające jednostkę środowisko to rzeczywistość, na którą składają realne i potencjalne możliwości miejsca jako inherentnie zatopione w nim wyznaczniki i cele działania (Gibson, 1968; Wilson, 2002). Percepcja i ocena adekwatności środowiskowych wskazówek możliwości rozwiązy-

wania codziennych zadań życiowych (Cantor, 1994, 2000) jest pierwszym i najważniejszym motywem podejmowania przez jednostkę decyzji, czy ma zostać tam, gdzie jest, czy też przenieść się tam, gdzie lepiej widoczne są cele i szanse rozwoju. Jest to fragment bardziej uniwersalnego dylematu, jakim jest wybór między ustanawianiem i podtrzymywaniem przywiązania do miejsca (Giuliani, 1991; Eacott i Sonn, 2006; Droseltis i Vignoles, 2009), a dokonywaniem separacji lub innej formy odłączenia od aktualnie doświadczanej rzeczywistości w skutek tworzącego się przywiązania do celów (Breakwell, 1992; Bartholomew i Moretti, 2002; Bowlby, 2007; Bańka, 2007d).

Poznawcza i emocjonalna ocena rzeczywistości teraźniejszej skontrastowana z wyobrażeniami i marzeniami dotyczącymi przyszłości jest podstawowym źródłem motywacji do rozwijania procesów w kierunku bądź przystosowywania się w ramach realnego środowiska życia, bądź ucieczki od niego do innej rzeczywistości alternatywnej. Formy ucieczki od rzeczywistości mogą przyjmować z jednej strony różne stany psychiczne, takie jak: izolacja bądź kulturowe odłączenie (*cultural estrangement* – Nisbet, 1953); samoodłączenie (*self-estrangement*) i alienacja (Fromm, 1963) oraz odłączenie psychiczne (Breakwell, 1992). Z drugiej strony formy ucieczki od rzeczywistości mogą przyjmować różne formy działań, takie jak: przemieszczenie przestrzenne poprzez podróże i pielgrzymowanie (Cooper, 1990; Sunil i Anjali, 2001; Bańka, 2007a); fizyczno-geograficzne relokacje pewnych funkcji bytowania jak zamieszkiwanie (Faist, 2000; Easthope, 2004; Strüver, 2005); różnego rodzaju (e)migracje i ekspatriacje zarobkowe (Feldman, 2001; Tharenou, 2002, 2003); relokacje miejsc życia z powodu postrzeganych barier rozwoju w doświadczanej rzeczywistości (Elder, 1996; Eacott i Sonn, 2002; Galasiński i Galasińska, 2007; Tharenou, 2008); oraz intencjonalnie inicjowane tranzycje przestrzenne wynikające z potrzeby kreowania stylu życia w zmiennej harmonii miejsca i tożsamości (Fischer i Cooper, 1990; Gustafson, 2002a,b; Kyle i in., 2004).

Każda jednostka żyje jednocześnie w dwóch rzeczywistościach (Barsalou, 1993, 2009). Jedną to rzeczywistość realna, jaką tworzy konkretne miejsce życia składające się z elementów fizycznych, społecznych i symbolicznych (Gustafson, 2000; Lewicka i Bańka, 2008), a drugą to rzeczywistość wirtualna. Rzeczywistość wirtualna to miejsce bez granic, rozgrywające się bądź w cyberprzestrzeni (Naisbitt, 2003) jak np. w *Second Life*, bądź w przestrzeni mentalnej (Lifton, 1993; Barsalou, 1999, 2003; Oettingen i in., 2005), jak w przypadku marzeń, fantazji

i iluzji całkowicie oderwanych od rzeczywistości (Taylor i in., 1998). Realność miejsca przysługuje obydwu formom rzeczywistości, przy czym realność fizyczna miejsca zdefiniowana w kategoriach terytorium, obszaru i granic traci obecnie pozycję dominującą w determinowaniu tożsamości (Hermans, 2004). Doświadczenia miejsca pozostają tak samo realne nawet wówczas, gdy umiejscowione zostają w świecie wirtualnym, ale tożsamości będące rezultatem dwóch rodzajów doświadczania, tj. tożsamość realnego miejsca kontra tożsamość wirtualna, całkowicie się różnią.

W tożsamości realnej występującej w relacji do realnego miejsca cele rozwoju tożsamości możliwych i możliwe działania są ściśle zdeterminowane wymaganiami miejsca, toteż liczba alternatyw tożsamości możliwych jest ściśle ograniczona. Realność granic miejsca narzuca realność granic tożsamości. W tożsamości wirtualnej przeniesionej do sfery prywatnej (embodied) przestrzeni symulowanej mentalnie (Barsalou, 2003; Niedenthal i in., 2005), cele, plany i wybory tożsamości możliwych realizują się w oderwaniu od przestrzeni fizycznej miejsca poprzez symulowany wewnętrznie kontakt z samym sobą, bez ograniczeń narzucanych przez obszar i granice miejsca, ale z intencją wytyczenia nowych granic i nowych relacji z obrazami własnej osoby. Tak tworzy się płynna tożsamość, którą za Liftonem (1993) określić można „Ja prometeuszowym. Testowanie różnych celów i scenariuszy zdarzeń, bez interakcji z otoczeniem fizycznym, tworzy nieograniczoną liczbę alternatyw tożsamości możliwych jako „tożsamości bez granic” (Budakowska, 2005). W przypadku cyberprzestrzeni, która jest równie odrealniona w sensie fizycznego obszaru i granic jak przestrzeń mentalna, doświadczanie rzeczywistości wirtualnej nie jest zupełnie pozbawione interakcji z innymi, ze stymulacją fizyczną czy społeczną, choć w tym drugim przypadku relacje twarzą w twarz zastępują relacje zapośredniczone.

Plany ludzi związane z tym, kim chcą, mają i mogą się stać oraz gdzie i w jakiej rzeczywistości, są zdeterminowane gotowością jednostki do eksploracji jej własnego systemu wartości wewnętrznych (Oettingen i in., 2005) oraz eksploracji systemu wartości zewnętrznych czyli środowiska (Cantor, 1994; Oyserman, 2009). Uwarunkowania te określają m.in. to, czy jednostka jest otwarta na kreowanie swojego losu i tożsamości poprzez przystosowanie do otaczającej ją rzeczywistości, czy też poprzez ucieczkę do innych przestrzennych, społecznych, kulturowych i geograficznych realiów życia. Zatem gotowość i otwartość to dwa aspekty tego samego

zjawiska dotyczącego nastawienia na eksplorację nowych środowisk oraz integrację zewnątrzgrupową. Otwartość cechują zachowania ryzykowne, zróżnicowane, złożone, alternatywne, niekonwencjonalne, a także śmiałe i niezależne (Bańka, 2005b).

Jednostki mogą wybierać między dwiema rzeczywistościami jako dwoma możliwymi modelami funkcjonowania i identyfikowania tożsamości – poprzez miejsce realne wytyczające granice tożsamości lub poprzez miejsca potencjalne (wirtualne) definiowane poprzez cele życiowe i tożsamościowe. Jednak dzięki kontrastowaniu refleksji płynących z doświadczania rzeczywistości na poziomie sensorycznym (Barsalou, 2003; Niedenthal i in., 2005) z fantazjami i marzeniami realizowanymi w przestrzeni mentalnej możliwe jest dla jednostki jednoczesna osiągalność obydwu rodzajów rzeczywistości w drodze do pożądanej przyszłości (Oettingen i in., 2005a, s. 239). A zatem jednostka może rozwijać się, dokonując wyboru koncepcji własnej osoby: 1 – poprzez przystosowanie do rzeczywistości realnego miejsca, 2 – poprzez ucieczkę od rzeczywistości w przestrzeń wirtualną, 3 – poprzez powtarzane próby jednoczesnego funkcjonowania w dwóch rzeczywistościach (Oettingen i in., 2001, Oettingen i Thorpe, 2006).

Ucieczka od rzeczywistości jest zawsze efektem refleksji i negatywnej oceny emocjonalnej i poznawczej realizacji ważnych dla jednostki celów. Im bardziej zagrożone są w poczuciu jednostki cele, które mają dla jej tożsamości istotne znaczenie, tym silniejsza jest otwartość na ucieczkę od negatywnie ocenianej rzeczywistości. Otwartość na przemieszczenia i odłączenia od rzeczywistości jest w tym przypadku skutkiem myślenia kontrfaktualnego (*counterfactual thinking*) (Sanna i in., 2001). Jego istota polega na utrzymywaniu łączności z boleśnie odczuwaną rzeczywistością realną, przy jednoczesnych próbach ucieczki od drażliwych faktów poprzez ich przewyciężenie w sferze mentalnej. Wskutek mentalnego kontrastowania rzeczywistości ocenianej negatywnie z marzeniami, fantazjami i iluzjami wobec przyszłości rozwija się motywacja do działania zmieniającego jednostkę i rzeczywistość (King i Hicks, 2007a,b).

Ucieczka od rzeczywistości poprzez kontrastowanie mentalne realnej rzeczywistości z wymarzoną przyszłością może być dla jednostki szansą rozwoju i realizacji celów tożsamości możliwych. Jednak wybór tego modelu rozwoju tożsamości nie gwarantuje jednostce lepszych perspektyw na szczęśliwe życie niż wybór modelu rozwoju tożsamości w dopasowaniu do miejsca. Rozwój tożsamości poprzez

ucieczkę od rzeczywistości jest preferowaną strategią działania przede wszystkim w okresie wschodzącej dorosłości (Arnett, 2000; Arnett i Tanner, 2006), gdyż jest ona jedną z najbardziej dostępnych koncepcji przezwyciężenia kryzysu normatywnego statusu dorosłości (Kuźnik, 2003). W okresie wczesnej dorosłości środowiskowe zapory rozwoju osobistego są odczuwane jako szczególnie dotkliwe, toteż emocjonalny i poznawczy rezonans rzeczywistości zastanej jest szczególnie silnym impulsem rozwojowym poprzez przemieszczenia (Elder i King, 1996). We wczesnej dorosłości roztrząsanie utraconych szans rozwoju tożsamości możliwych w aktualnie doświadczanej rzeczywistości (King i Hicks, 2006, 2007a,b) jest procesem psychicznym sprzężonym z zadaniem rozwojowym krystalizacji statusu dorosłości, jakim jest separacja od rodziny. Opuszczanie aktualnie doświadczanego środowiska życia w okresie wczesnej dorosłości nie napotyka większych oporów, gdyż osoby w młodym wieku nie zdołały jeszcze zainwestować w nie dostatecznie dużo emocji, czasu czy finansów w przeciwieństwie do celów związane z własną osobą. Przywiązanie do celów osobistych w okresie wczesnej dorosłości jest podstawowym źródłem motywacji działania do zmiany przestrzeni życia i zmiany koncepcji własnej osoby (Sanders i Munford, 2008).

Badania nad otwartością na przemieszczenia przestrzenne i rozwiązywanie kryzysu normatywnego okresu wczesnej dorosłości poprzez dobrowolne ekspatriacje (Bańka, 2005a) wykazały w populacji młodych Polaków niezwykle silną tendencję do realizowania swoich tożsamości oczekiwanych poprzez alienację i ucieczkę od doświadczanej aktualnie rzeczywistości życiowej. Niezadowolenie z niej jest czynnikiem wypychającym na zewnątrz i w kierunku rzeczywistości oczekiwanych jako bardziej optymalne z punktu widzenia szans rozwoju osobowego. W warunkach polskich najbardziej naturalną reakcją na rozczarowanie realiami codzienności i postrzegane perspektywy życiowe jest dobrowolna ekspatriacja (kariera międzynarodowa).

W analizie czynnikowej zidentyfikowano cztery wymiary otwartości na karierę międzynarodową (Bańka, 2005a; Goździewicz, 2006). Pierwszym jest „akceptacja kosztów”, czyli gotowość jednostki do poświęcenia dla realizacji tej strategii życiowej bardzo cenionych przez nią wartości. Dla tego wymiaru otwartości charakterystyczne są takie twierdzenia, jak: „Dla atrakcyjnej kariery za granicą jestem gotów zrezygnować na dłuższy czas ze stabilizacji, jaką daje np. kupno własnego mieszkania”. Drugim wymiarem otwartości na przemieszczenia i szansę realizacji tożsamości możliwych w innym miejscu

jest „gotowość do podtrzymywania wysiłku”, czyli upór i wytrwałość w pokonywaniu ryzyka porażki w realizacji celu. Dla tego wymiaru charakterystycznymi wypowiedziami są takie twierdzenia, jak: „Wiem, że zawsze znajdzie się ktoś, kto będzie umiał więcej niż ja, mimo to uważam, że warto wyjechać i spróbować kariery za granicą”. Trzecim wymiarem otwartości jest „fascynacja wyzwaniem” przyszłości, dla której charakterystyczne są takie twierdzenia, jak: „Zazdroszczę ludziom, którzy mają predyspozycje do kariery międzynarodowej”. Ostatni wymiar to „determinacja w realizacji celu”, w którym charakterystycznymi wypowiedziami są takie twierdzenia, jak: „Moje pragnienie zrealizowania wartościowej kariery za granicą jest na tyle silne, że niewiele jest czynników, które mogłyby mnie od tego zamiaru odwieść”.

POZNAWCZE PRZETWARZANIE RZECZYWISTOŚCI

W psychologii bez zadowalającej odpowiedzi pozostaje szereg pytań: Co skłania niektórych ludzi do wybierania aktywności skierowanej na eksplorację nowych środowisk a przez to eksperymentowanie z koncepcją własnej osoby? Dlaczego jednych cechuje większa skłonność, tj. gotowość do eksperymentowania poprzez przemieszczenia, niż innych? Wytlumaczeniem budzącym relatywnie najmniej wątpliwości jest podejście rozwojowe, ale ono nie wyjaśnia zjawiska do końca (Arnett, 2000, 2006). Orientację jednostki na podejmowanie nowych doświadczeń można rozpatrywać jako składnik osobowości „Wielkiej Piątki”, a mianowicie otwartość (*openness*) (McCrae i Costa, 1997, 2005). Otwartość jest jednym z pięciu „wielkich” czynników. Skala otwartości mierzy poszukiwanie aktywności i nowych doświadczeń. Określa poziom tolerancji oraz chęci poznania tego, co nieznanne. Jednostka, która na skali otwartości sytuuje się wysoko to typ postępowego „światowca”, liberała o szerokich horyzontach myślowych i dużej bystrości umysłu, ale także twórczy i wszechstronny. Przeciwnieństwem jego jest typ bezrefleksyjnego „prowincjusza”, który ostrożnie i mało twórczo podchodzi do zadań życiowych i kierujący się stereotypami etnicznymi czy rasowymi.

Odwrotne stanowisko do Wielkiej Piątki w kwestii otwartości przedstawiają koncepcje, według których to człowiek ma możliwość wpływu i kontroli nad swoim życiem (Bandura, 2002, 2007). W myśl współczesnych teorii interakcyjnych otwartość na zmianę nie jest stałą cechą osobowości, ale zgromadzoną formą doświadczenia życiowego w formie

np. postrzeganej samoskuteczności przenoszona na określone zachowania przybliżające do celu (Bańka, 2005a; Goździewicz, 2006). W tym podejściu, otwartość jest ujmowana, z jednej strony, jako funkcja względnie stabilnej osobowości dzięki zdolności do eksploracji własnych zasobów, a z drugiej strony, jako funkcja budowania sieci powiązań społecznych poprzez eksplorację (zewnętrzną) środowisk społecznych.

Stosunkowo nowym wytłumaczeniem zjawiska otwartości jednostek na nowe doświadczenia życiowe w reakcji na niezadowolenie z doświadczanej rzeczywistości jest nurt wywodzący się z psychologii kongtywistycznej i z neuronauki dotyczący poznawczego przetwarzania rzeczywistości. W tej perspektywie otwartość jest postawą wobec świata i własnej osoby wytwarzającą się w interakcji poznawczej z otaczającą rzeczywistością. W nurcie tym nie można wskazać takiej jednej dominującej teorii, choć spośród wielu na czoło wysuwają się teorie „ucieleśnienia” (*embodiment*) (Barsalou, 1999, 2009; Glenberg i Robertson, 2000; Niedenthal i in., 2005) oraz teorie tzw. „nowego realizmu” w ramach neogibsonowskiego paradygmatu percepcji i afordancji (Wilson, 2002; Bańka, w druku).

Główną ideą koncepcji poznania ucieleśnionego (*embodied cognition*) jest to, iż reprezentacje poznawcze są zatopione w fizycznym kontekście, Ciało czy też organizm człowieka jest ściśle powiązane z procesami przetwarzania informacji środowiskowych, społecznych etc. oraz z emocjami (Barsalou, 1999; Niedenthal i in., 2005, 2009). Koncepcja ucieleśniania poznania podkreśla symulacje doświadczenia w ramach specyficznych systemów modalności, takich jak system modalności sensorycznej, motorycznej i introspekcyjnej (Niedenthal i in., 2005).

Wilson (2002) wyróżnił dwa rodzaje poznania ucieleśnionego, tj. poznanie *online* i *offline*. Poznanie ucieleśnione *online* jako poznanie usytuowane zewnętrznie (*situated cognition*) oznacza, że aktywności poznawcze działają w bezpośredniej styczności z realnym środowiskiem. A zatem, aktywności poznawcze są zmysłowo powiązane ze specyficznymi dla określonych modalności procesami wymagającymi interakcji ze środowiskiem. W myśl teorii poznania ucieleśnionego reakcje sensoryczne, motoryczne i somatyczne są stanami organizmu zespolonymi ze środowiskiem i jako takie to one są konieczne dla zakodowania i zinterpretowania napotykanego rzeczywistości, a nie analizy całkowicie amodalne, czyli wytwory „czystego umysłu” (Barsalou, 2009; Niedenthal i in., 2009) jak to zakłada klasyczna koncepcja psychologii poznawczej (Newell i Simon,

1972). Proces ucieleśnionego poznawania świata *online* jest procesem nabywania wiedzy o realnej rzeczywistości i o sobie, w trakcie którego podmiot percepujący nabywa i modyfikuje repertuar specyficznych reakcji na stymulację w miarę kontynuowania interakcji ze środowiskiem (Gallese, 2003).

W trakcie poznawczego przetwarzania rzeczywistości w trybie *online*, i w miarę realizacji określonych celów w fizycznej rzeczywistości środowiska, system poznawczy jednostki wykonuje szereg istotnych funkcji, takich jak (Barsalou, 2009): 1 – Podtrzymuje percepcyjne przetwarzanie realnych obiektów, poprzez ich segregację i antycypację. 2 – Pozwala przewidywać wydarzenia i scenariusze możliwych zdarzeń. 3 – Tworzy kategoryzację poprzez mapowanie zdarzeń i obiektów środowiskowych do określonych kategorii. 4 – Sugeruje na podstawie kategoryzacji cech postrzeganych obiektów, zdarzeń oraz ich przyczyn to, co najprawdopodobniej dalej nastąpi, oraz czy lub jak współdziałać z nimi.

System pojęciowy rzeczywistości, jaki wytwarza się w przetwarzaniu środowiska *online* nie jest bazą poznawczą dla wyborów jednostki dotyczących przyszłej przestrzeni i koncepcji życia łącznie z obrazem własnej osoby. Jednak w wielu przypadkach ważniejsze jest to, jak ów system podtrzymuje przetwarzanie rzeczywistości *offline* podczas używania języka, pamięci i myśli. Przetwarzanie *offline* odnosi się do aktywności poznawczej odłączonej od realnego świata fizycznego, tak iż operacje poznawcze są kontynuowane i podtrzymywane przez przetwarzanie informacji w obrębie organizmu jednostki (Niedenthal i in., 2005). Myślenie o obiektach i zdarzeniach wytwarza stany cielesne takie same, jakie występują wtedy, gdy obiekt znajdował się tam rzeczywiście. Tak np. postrzegając określone symbole nieprzyjaznych cech środowiska jednostka może zareagować nań takimi samymi reakcjami, jakimi odpowiada na konkretne cechy, obiekty lub zdarzenia w fizycznym środowisku.

Symulacja percepcyjna i antycypacyjna rzeczywistości w przetwarzaniu *offline* jest sytuowana wewnątrz organizmu jednostki i w ramach systemu pojęciowego oderwanego od stałego dopływu informacji ze środowiska fizycznego. Fakt, iż obiekty rzeczywistości są reprezentowane przez symbole jak słowa czy obrazy, umożliwia jednostce multimodalne symulowanie rzeczywistości i tworzenie w przestrzeni pojęciowej różnych scenariuszy dotyczących pożądanego przestrzeni życia i możliwych form bycia w świecie jako osoby. Przetwarzanie świata *online* daje początek wyborom w odniesieniu do rzeczywistości, w jakiej chce się dalej pod-

miot rozwijać, ale ostateczne decyzje zależą od przebiegu procesów przetwarzania rzeczywistości *offline*, gdyż jej istotnym składnikiem jest analiza introspekcyjna (Nidenthal i in., 2005, 2009).

Jednak formułowanie celów dotyczących własnej osoby w przyszłej rzeczywistości i w oddzieleniu od realnej rzeczywistości fizycznej i społecznej bynajmniej nie prowadzi do wzrostu samoświadomości i introspekcji, gdyż może prowadzić do zatrzęsienia się w pułapce marzeń i fantazji bez przekładania ich na konkretne działania prowadzące do lepszej przyszłości (Oettingen i Hagenah, 2005). Dla jednostki niebezpieczne jest zarówno autonomizacja myślenia o rzeczywistości *offline* w formie nigdy niespełniających się marzeń i fantazji, jak i atonomizacja myślenia zamkniętego w rzeczywistości *online* w formie jałowego przeżywania myśli (*ruminative thoughts*) (Nolen-Hoeksema, 1991), nie przełączanego poprzez myślenie kontrfaktualne w sferę motywacji wewnętrznej, nadziei, projektów personalnych. W tym kontekście ucieczka od rzeczywistości doświadczanej *online* w formie otwartości na nowe przestrzenie życia i tożsamości możliwe, jest jednocześnie ucieczką od realnego miejsca w kierunku celów, nadziei, priorytetów oraz antycypacji dobra. Przystosowanie do rzeczywistości bez uruchomienia myślenia w kategoriach *offline* skutkuje z kolei zatrzęsieniem się w klatce własnego Ja zawężonego do jednego miejsca, co prowadzi do niedostrzegania celów, braku nadziei, braku priorytetów, braku antycypacji dobra, apatii i rozpacz.

Ważnym nierozpoznanym jeszcze do końca mechanizmem formułowania i hierarchizowania celów dotyczących tożsamości możliwych jest mechanizm zarażania celami (Aarts i in., 2004, 2008). Ludzie układają swoje plany i podejmują wybory dotyczące np. kariery życiowej obserwując zachowania innych osób, w rzeczywistości lub w mediach etc. (Lent i Brown., 2003; Aarts, 2004; Bargh i in., 1996, 2001). Zarażenie celami jest tym większe, im: 1 – większe jest znacznie celu, 2 – większe dopasowanie środowiska i jednostki z punktu widzenia możliwości środowiskowych postrzeganych jako istotne dla rozwoju pożądanego tożsamości, 3 – większa uporczywość lub stałość występowania postrzeganych obiektów środowiskowych ważnych dla jednostki. Osoby otwarte na przemieszczenia i konstruowanie tożsamości możliwych np. poprzez emigracje zarobkowe wcale nie muszą mieć specjalnej osobowości, jaką usiłują wciąż wytropić niektórzy psychologowie (Boneva i Frieze, 2001), gdyż tendencję tę prościej tłumaczą zachowania zautomatyzowane i bezwiedny (*mindless*) konformizm wobec otaczającego środowiska

fizycznego i społecznego (Aarts, 2003a,b; Dijksterhuis i Smith, 2005; Wineman i Peponis, 2010). Jak wcześniej zauważył Bargh (1991) cele jednostki mogą być aktywowane niezależnie od świadomości środowiska i nieświadomie kierować procesami autoregulacji w środowisku. Decyzje e-migracyjne są w niektórych grupach społecznych normą sytuacyjną reprezentowaną mentalnie w postaci asocjacji między środowiskiem a normatywnymi zachowaniami społecznymi na takiej samej zasadzie, jak działa „norma biblioteczna” nakazująca milczenie a nie śpiewanie arii operowych (Aarts, 2003b).

Wybór przez jednostkę sposobu poznawczego przetwarzania środowiska przynosi jej różne korzyści i straty z punktu widzenia definiowania tożsamości możliwych bądź w trybie ucieczki od rzeczywistości, bądź poprzez przystosowanie do realnej rzeczywistości miejsca (Ward i Styles, 2003). Korzyści ucieczki od rzeczywistości w kierunku myślenia w trybie *offline* wiążą się nie tylko ze wspomnianym wcześniej wyższym poziomem samoświadomości i świadomości introspekcyjnej, ale także z wyższą złożonością poznawczą (Woike i Aronoff, 1992), która prowadzi do otwartości poznawczej na nowe znaczenia, uniemożliwiając jednostce zamknięcie się i reprodukcję w jednym środowisku (Bordieau i Passeron, 2006). Wyższy poziom złożoności poznawczej prowadzi też do wyboru tożsamości poszerzonych (*broadened identities*) (Oyserman, 2009), które są bardziej elastycznymi w różnych kontekstach środowiskowych, ale jednocześnie mniej zintegrowane wewnętrznie. Ucieczka od rzeczywistości powoduje zwiększenie inwestycji w cele życiowe i tożsamości możliwe kosztem inwestycji w realną rzeczywistość życia (Bolan, 1997), co daje z jednej strony korzyść w postaci przełamania rutyny życia (Zirkel, 1992; King i Hicks, 2006), a z drugiej strony stratę w postaci wykorzenienia z miejsca (Elder i in., 1996).

Z kolei korzyści wyboru realizacji tożsamości możliwych poprzez przystosowanie do rzeczywistości w trybie myślenia *online* wiążą się z budowaniem tożsamości prawdziwej na bazie rusztowania znaczeń społecznych (Schmidt, 2007) ustanowionych przez: 1 – role społeczne, 2 – fizyczne obiekty środowiska wytworzone społecznie oraz 3 – środowisko społeczne jako zbiór realności usytuowanych w świecie realnym oraz w reprezentacjach mentalnych. Ten kierunek rozwoju prowadzi do wyboru tożsamości zawężonych do miejsca (*narrowed identities*) (Oyserman, 2009), co daje z jednej strony korzyść wypracowania sytuacyjnie specyficznych strategii radzenia sobie (de Ridder i in., 2007) oraz większej integracji wewnętrznej (Sheldon i Kasser, 1995), a z drugiej strony stratę w postaci stagnacji

rozwoju w wyniku nadmiernej inwestycji w otaczającą rzeczywistość (Bolan, 1977; Fried, 2000).

PERCEPCJA AFORDANCJI I MOTYWACJA ZEWNĘTRZNA

W ostatnich latach w psychologii dominuje przekonanie, że nie da się skutecznie wyjaśnić mechanizmów myślenia i zachowań bez zaadaptowania neogibsonowskiej koncepcji percepcji i działania umysłu w bezpośredniej interakcji ze środowiskiem (Gibson, 1968; Niedenthal i Cantor, 1985; Cantor, 1994, 2000; Wilson, 2002; Reis, 2008; Marsh i in., 2009). Jak zwraca uwagę Nancy Cantor (1994, 2000) skuteczne rozwiązywanie problemów związanych z życiowymi zadaniami codzienności wymaga zmiany retoryki i wprowadzenia nowego języka integrującego jednocześnie problemy jednostki z jej potrzebami oraz problemy środowiska z jego obiektywnymi i specyficznymi możliwościami wyznaczania ludzkich działań.

Paradygmat „nowego realizmu” zakłada (Travieso i Jacobs, 2009; Marsh i in., 2009), że: doświadczamy rzeczywistości świata; relacje w świecie są realne; rzeczy są takimi, jakimi są widziane; percepcja jest tym samym, co afordancje (*affordances*); poznanie służy działaniu; środowisko jest częścią systemu poznawczego; poznanie autonomiczne typu *online* (Wilson, 2002; Niedenthal i in., 2005) jest zanurzone (usytuowane) w organizmie (*body based*) oraz organicznie zespolone (*embodiment cognition*) (Barsalou i in., 2003).

Tradycyjnie motywacja działania jest ujmowana w kategoriach wewnętrznych mechanizmów i stanów organizmu (Ryan i in., 1995), skłaniających jednostkę do działania przynoszącego satysfakcję. Z tego punktu widzenia motywacja działania zmienia się wzdłuż pojedynczych dymensji, takich jak pozytywna-negatywna lub zbliżeniowa-ucieczkowa. Problem motywacji w orientacji środowiskowej traktuje ją jako proces funkcjonalny, na który składają się wysiłki podejmowane przez podmiot w kierunku osiągnięcia znaczeń i wartości tkwiących w środowisku. Inaczej mówiąc, motywacja zewnętrzna to wysiłek podmiotu skierowany na zdobycie i użycie afordancji (Reed, 1996; Wilson, 2002) istotnych z punktu widzenia potrzeb jednostki.

Percepcyjne odkrywanie afordancji a następnie ich wykorzystywanie, wymagają podjęcia przez jednostkę znaczącego wysiłku, aby wejść w bezpośrednią interakcję z zewnętrznymi tj. środowiskowymi znaczeniami i wartościami. Natura i intensywność wysiłku mają podwójną determinację, a więc z jednej strony determinację biologiczną i rozwojową,

a z drugiej strony środowiskową. Determinacja i motywacja wewnętrzna wynikają ze struktury potrzeb jednostki jak np. motywów tożsamościowych (Vignoles i in., 2005), temperamentu czy specyficznego stylu poznawczego, który określany jest mianem poznania dystrybuowanego wewnętrznie (Artman, 1993; Zhang i Norman, 1994). Determinacja motywacji wewnętrznej odnosi się do zachowań ukierunkowanych i zaprogramowanych strukturą umysłu w postaci znaczeń i symboli wydobywanych przez jednostkę z pamięci. Determinacja i motywacja zewnętrzna ma charakter powiązany z zewnętrznymi reprezentacjami poznawczymi (Zhang i Patel, 2006), czyli wiedzą, strukturą obiektów, symboli znaczeń i wartości kontrolowanych przez środowisko.

O ile motywacja wewnętrzna określa zdolność jednostki do konstruowania planów i realizacji działań w otaczającej ją rzeczywistości, o tyle motywacja zewnętrzna charakteryzuje zdolność środowiska do kontrolowania możliwości i ograniczeń dopuszczalnych działań (*allowable actions*) w otoczeniu. Obydwa systemy motywacji działają komplementarnie warunkując procesy samoregulacji w kierunku dobrastanu. Ani system motywacji generujący wysiłek z wnętrza organizmu, ani system generujący wysiłek poprzez środowisko działając w izolacji nie są w stanie zapewnić jednostce zintegrowanego funkcjonowania tożsamości w czasie (Steele, 1988; Roberts i Donahue, 1994). Obydwa mają swoją rolę w determinowaniu wysiłków podążania za istotnymi w życiu znaczeniami i wartościami, ale który z nich zdominuje funkcjonowanie jednostki nie zależy od potrzeb i doświadczenia jednostki, lecz od obiektywnych uwarunkowań usytuowanych w niszach środowiskowych. Ludzie dysponują w umyśle w miarę stabilną wewnętrzną strukturą celów, wartości i dążeń, takich jak potrzeba ważności, dystynkcji, skuteczności, przynależności etc., które łącznie określane są mianem motywacji tożsamościowej (Vignoles i in., 2005; Oyserman, 2009). Jednak, jak zauważa Oyserman (2009), ważność czy też znacznie poszczególnych elementów tożsamości w danych uwarunkowaniach w ostateczności wyznaczają afordancje sytuacyjne.

W tym kontekście wybory między przystosowaniem do ucieczką od rzeczywistości to wybór afordancji relewantnych dla preferowanych tożsamości możliwych. Afordancje umysłu jako takie są związane zarówno z motywacją wewnętrzną usytuowaną w strukturze tożsamości, jak i z motywacją zewnętrzną usytuowaną w środowisku sprawującym nadzór nad tożsamościami możliwymi i istotnymi (*salient*) w danym środowisku. P.Bourdieu (1987, 2001) wykazał, że motywacje i możliwości per-

cepcji użyteczności obiektów środowiskowych (np. żywności, dzieł sztuki etc.) związane są z niszami środowiska kulturowego i ekonomicznego, a nie indywidualnymi predyspozycjami i strukturami tożsamości. Do podobnych wniosków prowadzą liczne badania innych psychologów i socjologów.

Motywacja usytuowana w znaczeniach i wartościach środowiska ma charakter motywacji podążającej za afordancjami środowiskowymi i obejmuje zarówno selekcję możliwości, jak też modyfikacje środowiska (Gustafson, 2001b). Ucieczka od rzeczywistości to takie przemieszczenie przestrzenne, które jest efektem podążania za afordancjami środowiskowymi przydatnymi w realizacji wartości tożsamościowych. Z kolei przystosowanie do miejsca oznacza nie tylko selekcję afordancji w celu konsumpcji, ale też tworzenie ich dla zrealizowania określonych koncepcji własnej osoby (Speller i in., 2002; Oyserman, 2009). Istnieją dwa rodzaje motywacji zewnętrznej jako efektu poszukiwania znaczeń i użycia wartości środowiskowych. Pierwszy rodzaj to motywacja do konsumpcji afordancji, której źródłem jest dążenie do użycia odkrytych wartości środowiska (Reed, 1996). Motywacja do konsumpcji afordancji realizuje się w działaniu praktycznym, a jej produktem ubocznym są emocje i uczucia satysfakcji – dyssatisfakcji. Drugi typ motywacji zewnętrznej to motywacja eksploracyjna ukierunkowana na poszukiwanie afordancji i znaczeń środowiskowych poprzez różne formy uczenia się sytuacji, jak np. powtarzanie aktów percepcyjnych (Gibson, 2000), analizowanie błędów, pomyłek i bezwiedną detekcję sygnałów (Dijksterhuis i Smith, 2005; Dijksterhuis i in., 2007), зараżenie celami (Aarts i in., 2008), analizowanie strat (King i Hicks, 2007a,b). W tym przypadku motywacja do konsumpcji afordancji realizuje się w działaniu poznawczym.

Obydwa rodzaje motywacji tj. eksploracyjnej i konsumpcyjnej wzajemnie się warunkują, tak jak motywacja wewnętrzna i zewnętrzna. W tym wzajemnym warunkowaniu kluczową rolę może spełniać motywacja konsumpcyjna. Konsumpcja afordancji związana np. z realizacją motywacji materialnej (Kasser i Ryan, 1996) może działać zarówno jako siła destrukcyjna w rozwoju tożsamości i jako konstrukcyjna (Oyserman, 2009). Konsumpcja afordancji środowiskowych może podtrzymywać pozytywny afekt, ale jednocześnie może być dysfunkcyjna z punktu widzenia rozwoju tożsamości jednostki (King i Raspin, 2004; King i Hicks, 2007).

W przypadku konstrukcyjnej roli konsumpcji materialnej mamy do czynienia ze stymulowaniem

motywacji eksploracyjnej wewnętrznej i zewnętrznej, której funkcją jest dynamizowanie systemu poznawczego i wyrwanie jednostki z rutyny życia codziennego, czyli zanurzenia w tych samych przestrzeniach afordancyjnych (Zhang i Patel, 2006). Dzieje się tak wtedy, gdy konsumpcja prowadzi do załamania się dobrostanu w związku z niespełnionymi oczekiwaniami, co w efekcie prowadzi do koncentrowania systemu poznawczego na stratach i niezrealizowanych wartościach (Nolen-Hoeksema, 1991; Oettingen i in., 2005) oraz budowaniu scenariuszy połączenia tożsamości możliwych i potencjalnych środowisk (King i Hicks, 2007a i b).

Konsumpcja afordancji środowiskowych odkrywa nie tylko na bieżąco znaczenia zawarte w konsumowanych obiektach, ale również stymuluje do odkrywania znaczeń konsumowanych afordancji dla obrazu własnej osoby (Oyserman, 2009). Istnieją zasadniczo dwa sposoby warunkowania motywacji eksploracyjnej przez motywację konsumpcyjną. Po pierwsze, odkrywanie znaczeń, które nie zawierają się w użyciwanych obiektach i zdarzeniach, lecz tych, które zawierają się w obiektach i zdarzeniach je dopełniających. W ten sposób użycia wartości zewnętrznych stymuluje eksplorację wewnętrzną i wyższą złożoność poznawczą, odkrywając świadomości zaspokojone elementy struktury tożsamości, a z drugiej facylituje rozwój świadomości istnienie również niezaspokojonych elementów Ja (Dijksterhuis i in., 2007). Konsumpcja afordancji jako obiektów i zdarzeń środowiskowych może być stymulacją dla takich motywów tożsamościowych jak uznanie czy przynależność społeczna, ale nie koniecznie dla dystynkcji czy samoskuteczności.

Konsumpcja afordancji środowiskowych choć odzwierciedla w strukturze działań ludzkich zewnętrzną hierarchię wartości i aspiracji społecznych jednostki, to jednak poprzez fakt, iż podlega ona wewnętrznej reifikacji, uruchamia procesy poznawcze ukierunkowane na analizę wewnętrznych tj. tożsamościowych strategii ich osiągania. Fizyczne obiekty i zarazem wartości środowiskowe, takie jak np. dom czy posiadłość za miastem, są wartościami, których ważność jest wyznaczana przez normy społeczno-kulturowe dopasowywane do struktury tożsamości realnej i tożsamości możliwych w formie tożsamościowej motywacji osiągnięć (Markus i Nurius, 1986; Gustafson, 2000). Zasymlowane przez jednostkę społecznie zasugerowane wartości środowiskowe uruchamiają proces eksploracji wewnętrznych zasobów i strategii działania mogących przybliżyć jednostkę do praktycznej realizacji owych aspiracji społecznych. Konsumpcja wartości środowiskowych, zdefiniowana aspiracjami społecznymi, definiuje

wewnętrzne strategie motywacji osiągnięć (Bańka, 2005a; Reynolds, 2008). Jednostka nie tylko wybiera i uznaje za własne zestawy społecznie sugerowanych afordancji, ale również poddaje eksploracji i wyborom wewnętrzne strategie ich realizacji.

Percepcja i konsumpcja afordancji środowiskowych jest w tym kontekście nie tylko źródłem zadowolenia z życia, ale warunkiem niezbędnym szerokiego otwarcia zarówno na poznanie dystrybuowane zewnętrznie (na nowe środowiska), jak i wewnętrznie (na nowe tożsamości możliwe). Jednostka może percypować i konsumować różnego rodzaju afordancje, takie jak: afordancje emocjonalne, czyli cechy sytuacji nadające afektom znaczenie i nastawiające uwagę na poszukiwanie nowych znaczeń (Ellis, 1999); afordancje poznawcze jako cechy sytuacji ukierunkowujące przetwarzanie informacji o środowisku i o postrzegającej osobie, jak też facylitujące proces uczenia się w środowisku (Sharritt, 2008); afordancje mobilności przestrzennej jako cechy sytuacji do dyslokacji i działań motorycznych (Gabbard, 2008); afordancje społeczne jako cechy sytuacji facylitujące działania kooperacyjne (Kreijns i in., 2007), oraz facylitujące nabywanie kompetencji społecznych (van Acker i Valenti, 1989) i znaczeń społecznych (Shmidt, 2007), jak też zachowania umożliwiające zachowania (Gibson, 1979, 1986); afordancje kulturowe jako artefakty, praktyki, rytuały i schematy ukierunkowujące zachowania (Cohen, 2009); afordancje tożsamościowe jako własności sytuacji umożliwiające kształtowanie obrazu własnej osoby, personalizację i socjalizację tożsamości (Coupland, 2009); afordancje interpersonalne jako cechy środowiska umożliwiające realizację celów indukowanych w środowisku społecznym (Holmes i Wood, 2009); afordancje stylu życia jako cechy środowiska promujące zachowania zharmonizowane ze środowiskiem życia (Harian, 2009); afordancje motywacyjne jako cechy sytuacji wzbudzające potrzebę poszukiwania znaczeń (Reynolds, 2008) oraz zaspokajające potrzeby wzbudzone w środowisku (Stukas, 2009); afordancje rozwojowe jako elementy sytuacji umożliwiające rozwój celów (Sanderson i Cantor, 1997).

Koncentracja afordancji określonego rodzaju, tworzy charakterystyczne środowiska takie, jak ojczyzna, region, miasto, dom czy zakład pracy. W różnych miejscach występuje różna koncentracja wymienionych afordancji tworząc coś, co za Zhang i Patel (2006) nazwać można przestrzenią afordancyjną (*affordance space*). Na przestrzeń tę składają się dwa rodzaje przestrzeni reprezentacji poznawczych, a mianowicie zewnętrzna przestrzeń reprezentacji poznawczych i wewnętrzna przestrzeń umy-

słowa, czyli wiedza i doświadczenie. Jednostka w procesie percepcji i konsumpcji afordancji miejsca może kierować się bądź barierami/przeszkodami działaniami, bądź dopuszczalnymi przez afordancje działaniami (Zhang i Patel, 2006). Jeżeli jednostki definiują przestrzenie reprezentacyjne w kategoriach działań, wtedy przestrzeń afordancyjna miejsca jest dysjunkcyjna. Oznacza to, że przestrzenie umysłowe i przestrzenie reprezentacji poznawczych środowiska są rozbieżne. Z kolei, jeżeli jednostki definiują przestrzenie reprezentacyjne w kategoriach osiągalnych działań (zachęt), wtedy przestrzeń afordancyjna jest koniunkcyjna. Skutkiem zaistnienia koniunkcyjnej przestrzeni afordancyjnej jest identyfikacja z miejscem, wyrażająca się zgodnością między afordancjami miejsca a motywacją wewnętrzną i brakiem tendencji do opuszczania miejsca czy też alienacji z miejsca.

Typowe bariery i osiągalne działania (zachęty) w percepcji osób wykazujących gotowość do dobrowolnej ekspatriacji były przedmiotem badań m.in. P.Tharenou (2003, 2008). W celu sprawdzenia, jak przedstawiają się motywy ekspatriacyjne w populacji młodych Polaków przeprowadzono badania za pomocą specjalnie skonstruowanego Inwentarza Bariery i Zachęty w Karierze Międzynarodowej (Bańka, 2006b ic), obejmującego 45 barier jako czynników zatrzymujących i 45 zachęt jako czynników wypychających z kraju.

Na podstawie analizy czynnikowej wyodrębnione zostały trzy wymiary zachęcające do przemieszczeń przestrzennych i poszukiwania lepszych szans rozwoju tożsamości pożądanymi i oczekiwanymi poza granicami kraju: 1 – niezadowolenie z sytuacji w kraju, 2 – perspektywy na przyszłość, 3 – jakość życia i rozwoju. Czynnikiem niezadowolenia z sytuacji w kraju to najważniejszy czynnik wypychający (tzw. *push factor*) z doświadczanej rzeczywistości. Zawiera on motywy, które zachęcają do planowania ekspatriacji, takie jak: stanowiska pracy zastrzeżone dla „koleśków”, praca i zlecenia dla swoich, możliwość uwolnienia się od hipokryzji równych szans dla wszystkich, brak możliwości w kraju awansu społecznego przez pracę i pracowitość. Czynnikiem drugiego związanym z perspektywami na przyszłość obejmuje motywy odzwierciedlające potencjalne możliwości (afordancje), które daje ekspatriacja w przeciwieństwie do kariery krajowej. Przykładami motywów w tym czynniku są: możliwość przeżycia przygody, możliwość przeżycia czegoś ekscytującego czy większe szanse wykonywania ciekawej pracy. Czynnikiem trzecim, związanym z jakością życia i rozwoju, odnosi się do atrybucji korzystniejszych perspektyw życia za granicą w zakresie standardów bytowych,

korzystnych warunków dla rozwoju osobistego, możliwość życia w dobrym klimacie społecznym i politycznym etc.

W analizie czynnikowej czterdziestu pięciu barier wyodrębnione zostały trzy czynniki zniechęcające do przemieszczeń przestrzennych: 1 – odczuwane deficyty i antycypowane trudności personalne, 2 – lęk przed potoczeniem się życia w niechcianym kierunku oraz 3 – obawa przed niedostosowaniem i wykluczeniem społecznym oraz kulturowym w nowej rzeczywistości życia. Jeśli chodzi o odczuwane deficyty samoskuteczności i antycypowane trudności personalne stanowią one największą grupę przeszkód. W tej grupie afordancji, jako przeszkód wewnętrznych, zawierają się bariery odnoszące się do stopnia, w jakim jednostka atrybuuje ograniczenia posiadanych przez siebie zasobów osobowości z perspektywy wymagań niezbędnych do podjęcia kariery międzynarodowej. Bariery dobrowolnej ekspatriacji to: brak pewności siebie i nieśmiałość, niska przebojowość, rozłąka z bliskimi czy trudne do uniknięcia problemy kariery rodziny dwuzawodowej. Czynnikiem drugim tj. lęku przed ekspatriacją z powodu możliwości potoczenia się kariery życiowej w niechcianym kierunku obejmuje takie obawy jak: ryzyko realizowania nudnej i mało wymagającej kariery zawodowej, niemożność długofalowego zaplanowania kariery etc. Czynnikiem trzecim wyrażający obawę przed niedostosowaniem i wykluczeniem wyraża niepokój jednostki spowodowany atrybuowanym brakiem akceptacji ze strony nowego otoczenia oraz niedostosowaniem się do nowego środowiska, jak np.: ryzyko utraty poczucia dumy, konieczność kosztowanego przystosowania się do obcej kultury, prawdopodobieństwo dyskryminacji.

Z przedstawionych wyników badań wyłania się obraz dość spójny z dotychczasowymi badaniami nad przyczynami i skutkami ekspatriacji (Adler, 1991; Tharenou, 2003, 2008). To, co mogłoby być uznane za cechy charakterystyczne wśród polskich potencjalnych ekspatriantów to obawy związane z niskim wartościowaniem własnych zasobów osobowości. Jest to typowa wewnętrzna atrybucja antycypowanych przyczyn niepowodzeń. Jeżeli chodzi natomiast o zachęty motywy ekspatriacji, to niestety dominują pośród nich skrajnie negatywne afordancje miejsca takie, jak chęć uniknięcia ponizienia w związku z panującą sytuacją w kraju czy obawą przed zmarnowaniem życia. Sumując, dobrowolna ekspatriacja jawi się w oczach młodych Polaków jako pożyteczna ucieczka od niewesołej rzeczywistości i zachęcająca koncepcja ułożenia sobie życia „na nowo”. Dla wielu młodych ludzi ekspatriacja jest nie tylko możliwością przedłużenia sobie mo-

ratorium dla krystalizacji tożsamości, ale także akceptowaną społecznie metodą zaspokojenia tendencji buntowniczych (Griffin i McDermott, 1998).

STRATEGIE MOTYWACYJNE REALIZACJI ASPIRACJI TOŻSAMOŚCIOWYCH

Otwartość na przemieszczenia wiąże się z wielością motywów leżących u podłoża procesów konstruowania tożsamości, które w skrócie określić można motywami tożsamościowymi (Vignoles i in., 2006; Oyserman, 2009). Strategie motywacyjne ukierunkowane na definicję tożsamości poprzez przemieszczenia przestrzenne wyrażają specyficzną centralność elementów tożsamości w obrazie własnej osoby. Motywy tożsamościowe osób otwartych na przemieszczenia przestrzenne przejawiają się w wyborze jednych elementów, takich jak niezależność, odmienność, dystynkcja czy samoocena kosztem innych, takich jak przynależność społeczna lub kontynuacja poprzez identyfikację z miejscem. Świadczą o tym przytoczone wcześniej wyniki badań, wskazujące na to, że osoby otwarte mają nastawienie materialistyczne, egoistyczne, antykonfetywistyczne etc. (Goździewicz, 2006).

Motywy tożsamościowe to wewnętrznie odczuwane naciski i programy skierowane na osiągnięcie zadawalających stanów tożsamości (Vignoles i in., 2006, 2008) przy zachowaniu jak najniższego poziomu lęku a maksymalnej satysfakcji. Ucieczka od rzeczywistości i przemieszczenia przestrzenne są wyrazem dążenia do skonstruowania tożsamości możliwych na tych motywach tożsamości, które w świadomości jednostki są najbardziej bliskie, centralne (Vignoles, 2006; Oettingen i in., 2005). Wybór określonych elementów tożsamości, jako centralnych motywów rozwoju Ja, jest uwarunkowany po pierwsze celami rozwojowymi, a po drugie doświadczeniami otaczającej rzeczywistości (Oettingen i in., 2005). To poprzez kontrastowanie doświadczenia *online* i doświadczenia *offline* jednostka definiuje priorytety elementów własnej tożsamości czasie i w przestrzeni. W tym kontekście przemieszczenia przestrzenne są poszukiwaniem przestrzeni życia dla personalizacji tożsamości (Deaux, 1992) w reakcji na brak afordancji adekwatnych dla stawianych sobie celów rozwojowych.

Osoby otwarte na przemieszczenia przestrzenne w reakcji na poczucie zawodu w wyniku niezadawalającej konsumpcji afordancji środowiskowych uruchamiają motywację usprawniającą Ja w kierunku realizacji tożsamości plastycznych (*malleable selves*) (Heine i in., 2001). Oczywiście często zdarza się, że owo myślenie *offline* o nowym pełnym suk-

cesu obrazie własnej osoby staje się nie tyle rzeczywistym procesem kontroli własnego stawania się podmiotem autonomicznym w stosunku do otaczającej rzeczywistości, ale raczej iluzją kontroli (Langer, 1975; Taylor, 1983, 1989). Generalnie jednak, przemieszczenia jako ucieczka od rzeczywistości jest poszukiwaniem nowych kontekstów weryfikowania możliwych Ja w sytuacjach, w których generowane zachowania są spójne z obrazami własnej osoby (Swan, 1983; Deci i Ryan, 2000).

Ludzi skłania do odłączania się od aktualnie doświadczanej rzeczywistości zdolność wywoływania przez nowe konteksty przestrzenne uczuć zgodnych z centralnymi elementami oczekiwanej i pożądanego tożsamości. W przemieszczeniach przestrzennych jako modelu wyboru tożsamości poprzez ucieczkę od rzeczywistości najważniejszymi motywami są kontynuacja i dystynkcja, a w modelu przystosowania do realnej rzeczywistości – przynależność jako przywiązanie społeczne i fizyczne. W sytuacji otwartości na przemieszczenia samoocena jako motyw kształtowania tożsamości jest raczej tłem niż celem dążeń dla poprawy, samorozwoju czy perfekcjonizmu (Sedikides i Gaertner, 2003).

W motywacji osób otwartych na przemieszczenia przestrzenne w niewielkim stopniu liczy się kwestia przynależności społecznej. Motywy przynależności (*belonging motives*), uważane przez Baumaistera i Laryego (1999) za najbardziej „fundamentalne motywy człowieka”, w przemieszczeniach przestrzennych nie odgrywają większej roli, ponieważ ten element tożsamości jest centralnym motywem definiowania tożsamości w modelu przywiązania do miejsca (LaGuardia i in., 2000). Otwartość na emigrację koreluje pozytywnie z poczuciem kontroli i samoskuteczności, szczególnie w sytuacji planowania przemieszczeń przestrzennych (Bandura, 1977; Bańka, 2005c). Samoskuteczność jest w tym przypadku środkiem zwiększania przestrzeni życia, która nie weryfikowana empirycznie prowadzi jedynie do iluzji skuteczności i traktowania sytuacji stwarzających szansę na sukces na coś równoważnego do zdolności do działania (Taylor i Brown, 1988; Oettingen i in., 2005; Zientek, 2006). Tendencja do przeceniania samoskuteczności w fazie planowania jest podstawowym błędem poznawczym w motywacji działania (Zukerman, 1979).

Motyw poczucia znaczenia, odnoszący się do ważności i celowości własnej egzystencji (Baumaister, 1991), jest bardzo ważnym motywem przemieszczeń przestrzennych, bowiem poszukiwanie znaczenia jest odpowiedzią na brak znaczenia w dotychczasowym życiu (King i Hicks, 2006). Motyw dystynkcji (*distinctiveness motive*) jako potrzeba bycia kimś

możliwie wyjątkowym (Breakwell, 1986; Brewer, 1999; Vignoles i in., 2008) jest czynnikiem, który z jednej strony popycha jednostkę do odróżniania się od innych, a z drugiej strony jest pewnym zasobem jednostki pozwalającym na rozróżnianie znaczeń usytuowanych w środowisku (Bordieau, 2001; Bordieau i Passeron, 2006). W tym kontekście dystynkcja jako motyw definiowania tożsamości jest nie tylko podstawowym wyznacznikiem indywidualizmu (Triandis, 1995), ale także podstawowym wyznacznikiem motywacji osiągnięć jako wewnętrznych strategii motywacyjnych realizacji aspiracji (celów) życiowych usytuowanych w środowisku (Elliot i in., 2001). Zasada dystynkcji jako motywacja tożsamościowa realizacji osiągnięć jest częścią kultury Zachodu (Breakwell, 1987; Vignoles i in., 2000) i jako taka jest wytworem kultury, ale reifikowanym w umyśle jednostki. Dystynkcja skłania jednostkę do przemieszczeń przestrzennych w społeczeństwach, które są zamknięte dla mobilności w karierze zawodowej i doprowadzają jednostkę do frustracji w realizacji jej indywidualnych kompetencji (Granovetter, 1995). Ucieczkę od rzeczywistości i przemieszczenia przestrzenne wybierają jednostki posiadające świadomość wysokich kompetencji (poczucia dystynkcji), lecz napotykające na trudności w realizacji zdolności dystynkcji w swoim otoczeniu życia.

Dystynkcja jako motyw rozwoju realizacji Ja poprzez porównania społeczne konstruowanych tożsamości na bazie definiowanych przez jednostkę kompetencji zawiera dwa przeciwstawne wymiary: dystynkcję pozytywną kompetencji i dystynkcję negatywną (Elliot i Church, 1997; Elliot i McGregor, 2001). Dystynkcja pozytywna wiąże się ze strategią motywacyjną definiowania prawdziwej tożsamości (Sheldon i Kasser, 1995) poprzez: 1 – chęć pozytywnego odróżnienia się w osiągnięciach społecznych od innych, 2 – dążenie do dorównania osiągnięciom innym, 3 – samodoskonalnie i perfekcjonizm (Abrams i Hogg, 1988). Dystynkcja negatywna wiąże się z chęcią uniknięcia negatywnego obrazu własnej osoby w porównaniach społecznych z własną grupą odniesienia oraz dążeniem do uniknięcia niskiej samooceny we własnych oczach.

Reprezentowane przez Elliota i współpracowników (Elliot i Church, 1997; Elliot i McGregor, 2001) podejście do problematyki strategii motywacji osiągnięć odwołuje się do konstruktów kompetencji w dwóch wymiarach: definicji i wartościowania. Deficytowy wymiar kompetencji wyróżnia kompetencje absolutne/intrapersonalne i kompetencje normatywne tj. społeczne. Wymiar wartościujący wyróżnia kompetencje pozytywne i kompetencje ne-

gatywne. Motywy osiągnięć jawią się jako wielowymiarowe konstrukty, pozostające w pozytywnych relacjach do wymagań stawianych przez zadanie i w stosownych relacjach do poziomu wykonania zadania przez innych (Elliot i in., 2001). W myśl tej koncepcji, ludzie mają tendencję do unikania bądź zbliżania się do celów. Unikają porażek z powodu np. wstydu i dążą do sukcesu z powodu chęci uzyskania perfekcji bądź pozytywnych porównań społecznych. Sumując, koncepcja strategii realizacji motywacji osiągnięć w sferze tożsamości jednostki pokazuje, że ludzie mogą mieć te same cele i motywacje zewnętrzne, takie jak dobrobyt materialny, ale mogą realizować je bądź przez pryzmat pożądanego obrazu własnej osoby, jaki jawi im się w oczach własnych, bądź przez pryzmat pożądanego obrazu własnej osoby, jak powstaje w oczach innych (Hawthornthwaite, 2002).

Opierając się na założeniach teoretycznych Elliota i McGregora (2001) postanowiono przeprowadzić analizę motywowanych działań ukierunkowanych na realizację tożsamości pożądaną poprzez dobrowolną ekspatriację za pomocą specjalnie skonstruowanej w tym celu Skali Motywacji Osiągnięć (Bańka, 2005a; Miąsek, 2006). Wyniki badań nad motywami ekspatriacyjnymi potwierdziły założenia Elliota i McGregora (2001) odnośnie do występowania czterech podstawowych motywów realizacji celów zewnętrznych poprzez budowanie określonej struktury Ja. W badaniach tych wybór przemieszczeń przestrzennych uwarunkowany był czterema motywami budowania pożądanego obrazu własnej osoby. Pierwszy motyw to unikanie porażki w realizacji celów, na który składają się cele wewnętrzne związane z obrazem własnej osoby i z jej realizacją poprzez wyjazd za granicę. Innymi słowy ekspatriacja jest postrzegana jako sposób uniknięcia porażki w porównaniach społecznych, które jednostka uznaje za najważniejsze elementy definiujące jej osobę, jak np.: „Wyjazd za granicę jest dla mnie szansą, by uniknąć wstydu przed przyjaciółmi lub rodziną”. Motyw drugi to unikanie porażki w realizacji kompetencji własnych. Odpowiada mu takie stwierdzenie, jak: „Uważam, że moje kwalifikacje i umiejętności będę mógł lepiej wykorzystać za granicą niż w kraju.” Trzeci motyw to dążenie do doskonałości w realizacji zadań w konkurencji z najlepszymi, którego istotę oddaje takie stwierdzenie, jak: „Wolę niepewność, z jaką wiąże się wyjazd za granicę od rezygnacji z realizacji ambitnych celów osobistych i zawodowych.” Na koniec motyw czwarty wyraża nastawienie na realizację siebie i dążenie do perfekcjonizmu dla samej satysfakcji z jego osiągnięcia.

Z danych empirycznych wynika generalny wniosek, że wśród młodych Polaków wybór ekspatriacji zdominowany jest strategiami motywacyjnymi ukierunkowanymi na realizację pożądaną tożsamości w relacji do dystynkcji negatywnej, a mniej do dystynkcji pozytywnej. Dobrowolni polscy ekspatrianci, w przeciwieństwie do Australijczyków (Tharenou, 2003, 2008) czy Amerykanów (Adler, 2002), to osoby uciekające od rzeczywistości i kierujące się przede wszystkim obawą przed porażką, jaką może być negatywna ocena w oczach innych oraz obawą przed utratą szacunku w oczach własnych.

ZAGROŻENIA KONTYNUACJI TOŻSAMOŚCI I MECHANIZMY RADZENIA SOBIE

W psychologii motywację często ujmuje się jako ten aspekt życia, który wprowadza do zachowań ludzkich niezbędną koherencję i spójność (Sheldon i Kasser, 1995). Ludzie różnią się motywacją mierzoną siłą zaangażowania w realizację celów wiążących ich z przeszłością oraz z przyszłością (Oettingen i in., 2005; King i Hicks, 2006, 2008). Każda jednostka ludzka jest motywowana potrzebą podtrzymania kontynuacji swojej tożsamości w czasie, a zagrożenie realizacji tej potrzeby jest jednym z najbardziej niebezpiecznych dla tożsamości jednostki zjawisk (Breakwell, 1986; Vignoles i in., 2006). Kontynuacja jest też najważniejszym motywem tożsamościowym, jaki uczestniczy w rozwiązywaniu dylematu czy przystosowywać się do otaczającej rzeczywistości, czy lepiej poszukać sobie nowego miejsca.

Dwoma podstawowymi sposobami integracji osobowości zaproponowanymi przez G. Breakwella (1986, 1987) jest kontynuacja i identyfikacja referencyjna (*reference continuity*) oraz identyfikacja i kontynuacja kongruencyjna (*congruence continuity*). Kontynuacja i identyfikacja referencyjna oparta jest głównie na wiedzy o przeszłości miejsca i doświadczeniach zgromadzonych w wyniku konsumpcji afordancji miejsca. Tożsamość indywidualna i społeczna jednostki jest budowana poprzez samoocenę, samoskuteczność, przynależność czy też odczuwaną dystynkcję w relacji do miejsca (Zientek, 2006; Orestis i in., 2009). Rozwój tożsamości przebiega ewolucyjnie w ramach miejsca a jego najważniejszym końcowym efektem jest przywiązanie do miejsca (*place attachment*) (Twigger-Ross i Uzzel, 1996; Pollini, 2005; Lewicka i Bańka, 2008). Postępująca identyfikacja z miejscem w procesie konsumpcji afordancji miejsca integruje osobowość jednostki w relacji do indywidualnie i zbiorowo prze-

żytych doświadczeń. W tym typie kontynuacji tożsamości dominuje orientacja temporalna przeszłościowa oraz typy tożsamości nadanej (Bańka, 2009) a także zamkniętość na przemieszczenia przestrzenne (Dewine-Wright, 1997). Kontynuacja poczucia tożsamości związana jest z pamięcią zakotwiczoną w środowisku. Korzenie pamięci obejmują różnego rodzaju zdarzenia, obiekty, ludzie, historie miejsca etc. Przypominają one jednostce jej przeszłość i oferują tło, na którym dokonuje ona porównań obrazów siebie w różnym czasie (Giuliani, 1991; Hill, 1996).

Jednak zdolność jednostek do kontroli rozwoju swojej tożsamości poprzez kontynuację referencyjną do miejsca napotyka na ograniczenie związane ze zmianami afordancji miejsca i często nieuniknioną w takiej sytuacji dyskontynuację konsumpcji tych afordancji, które były źródłem pozytywnego afektu i więzi zależności z miejscem (Fried, 2000). Brak ciągłości w zewnętrznej przestrzeni afordancyjnej miejsca prowadzi do załamывania się tak budowanej i podtrzymywanej ciągłości tożsamości. Poza tym, ponieważ tożsamość kontynuowana przez referencję do miejsca ogranicza wybór kierunku rozwoju tożsamości możliwych w relacji do określonej przestrzeni afordancyjnej, dlatego też ten typ integracji jest preferowany głównie przez dzieci (Spencer, 2005) i osoby starsze (Taylor i Perkins, 2001), a w większości unikane przez osoby we wczesnej dorosłości, których podstawowym zadaniem rozwojowym jest krystalizacja statusu dorosłości (Arnett, 2000). Dzieci i osoby starsze to dwie kategorie najbardziej zależne od miejsca (*place dependent*), traktujące każdą rozłąkę z miejscem w kategoriach zagrożenia tożsamości i reagujące syndromem zwanym nostalgią lub tęsknotą za domem (*homesickness*) (Verschuur i in., 2003; Thurber, 2005; Thurber i in., 2007). Kontynuacja referencyjna i przywiązanie do miejsca ukierunkowuje system poznawczy na te same afordancje i poznanie dystrybuowane wewnątrznie w kierunku tego samego miejsca, co prowadzi do reprodukcji i powielania wzorów konsumpcji w ramach tego samego miejsca.

Osoby zorientowane prospektywnie na krystalizację statusu tożsamości (Marcia, 2000) wybierają kontynuację kongruencyjną. Polega on na podtrzymywaniu struktury tożsamości poprzez poszukiwanie dopasowania możliwych miejsc życia z celami życia i pożądanymi oraz oczekiwany mi tożsamościami (Markus i Nurius, 1986; Markus i Cross, 1994; Sunil i Anjanil, 2001). Miejsce jako przestrzeń afordancyjna jest dopasowywane do konstruowanej i podtrzymywanej tożsamości, a nie odwrotnie (Droseltis i Vignoles, 2009). Kontynuacja kongruencyjna polega więc na podążaniu

za afordancjami miejsca i poszukiwaniu optymalnych dla jednostki przestrzeni afordancyjnych. O ile w kontynuacji referencyjnej mamy do czynienia ze sztywnym dopasowaniem systemu poznawczego do rozpoznawania i realizacji afordancji miejsca, o tyle w kontynuacji kongruencyjnej mamy do czynienia z dopasowaniem elastycznym tożsamości i środowiska (Niedenthal i Cantor, 1985; Heine i in., 2001), z elastycznym upodmiotowieniem środowiska (Gibson, 1994) oraz z tożsamościami poszerzonymi (Oyserman, 2009).

Tożsamości wąskie są strukturami Ja dopasowanymi do miejsca, natomiast tożsamości poszerzone odpowiadają tożsamościom uprzestrzennionym w środowisku (Hermans, 2004). Według Eleonory Gibson (1994) podmiotowość jednostki w środowisku (*agency*) może się realizować trzema możliwymi sposobami sprawowania kontroli nad sytuacją. Pierwszy sposób to prospekcja (*prospectivity*), czyli nakierowywanie uwagi i działań na wyłaniające się aspekty sytuacji. Jest to nastawienie podmiotowości na stawanie się i poszukiwanie swojego miejsca. Drugi to retrospekcja, czyli ogląd świata przez osiągnięcia tj. zrealizowane i ukierunkowywanie zachowań terażniejszych w odniesieniu do przeszłości. Retrospekcyjny aspekt tożsamości i regulacji w otoczeniu umożliwia łączenie przeszłości z terażniejszą kontrolą środowiska. Trzeci sposób to elastyczność (*flexibility*) kontroli działań poprzez wymienialność znaczeń jako rezultatów eksploracji i gromadzenia informacji środowiskowych dla osiągnięcia określonego celu działania.

Kontynuacja kongruencyjna poprzez cele tożsamościowe ukierunkowuje system poznawczy jednostki na poznanie dystrybuowane zewnętrznie i w kontraście do miejsca oraz *via* prospekcyjną i elastyczną kontrolę działań. Produktem dopasowania jest przywiązanie do celów, czyli więź emocjonalna z celami zadań życiowych wywołująca uporczywość trwania przy wybranych celach i uporczywość dążeń w ich realizacji. W kontynuacji kongruencyjnej następuje odłączenie psychiczne od przestrzeni afordancyjnej doświadczanej codzienności miejsca. Odłączenie od miejsca przeląca system poznawczy jednostki *online* na poszukiwanie tych środowisk, które zawierają afordancje relewante dla celów personalnych i centralnych motywów tożsamości. W efekcie następuje tworzenie nowego wzoru konsumpcji afordancji środowiskowych, który początkowo ma charakter wirtualny *offline* usytuowany w przestrzeni umysłowej, a później przenosi się do realnej rzeczywistości i doświadczania *online* (Wiggins, 2001).

Ciągłość kongruencyjna poprzez cele i poszukiwanie afordancji relewantnych dla celów związa-

nych z poszukiwanymi tożsamościami możliwymi w nowych przestrzeniach afordancyjnych może powodować kierowanie uwagi wyłącznie na miejsca prototypowo dopasowane do obrazu własnej osoby (Niedenthal i Cantor, 1985), albo na miejsca dopasowane do specyficznego fragmentu obrazu własnej osoby (*self fit in situation*), którego kontynuacja jest dla jednostki szczególnie ważna (Sinn i Wong, 2005; Al-Ali i Koser, 2002). Sposób dopasowania środowiska i tożsamości poprzez odłączenie od przestrzeni afordancyjnej miejsca codziennego bytowania prowadzi z jednej strony do fizyczno-geograficznych przemieszczeń przestrzennych, a z drugiej strony do dyslokacji tożsamości (Dixon i Durrheim, 2004) oraz relokacji tożsamości (Hormuth, 1990).

Przemieszczenia przestrzenne prowadzą do zachowań dyslokacyjnych w dwóch formach: bądź przesunięcia miejsca z jednego świata realnego do miejsca innego świata realnego, jak w przypadku przeprowadzki do nowego domu czy miasta, emigracji, podróżowania, pielgrzymowania etc. (Fischer i Cooper, 1990), bądź przesunięcia miejsca świata realnego do miejsca ulokowanego w przestrzeni wirtualnej (Khahiralla, 2001; Naisbitt, 2003). W tym drugim przypadku miejsce traci inherentną stałość, a więc staje się płynne w sensie zacierania się granicy między rzeczywistością fizyczną a rzeczywistością wirtualną, a tożsamości stają się punktami czasowego zaczepienia lokacji podmiotu, konstruowanymi przez praktyki dyskursywne (Hill, 1996; Trzebiński, 2002; Coupland, 2009). Miejsce staje się płynne i płynność ta potęguje świadomość faktu, że kontynuacja marzeń wymaga nie tylko dyskontynuacji miejsca realnego, ale także konieczność włączania się do nowej rzeczywistości bez względu na to czy jest ona realna, czy wirtualna w formie myślenia *offline* (Barsalou, 2003, 2009).

Dyslokacja tożsamości jako zmiana relacji między miejscem a strukturą tożsamości przejawia się rozpadem jednolitej konstrukcji miejsca i obrazu własnej osoby (Dixon i Durrheim, 2004). Jest to uczucie jednostki, iż miejsce przestaje być tym, dzięki czemu osoba czuje się tym, kim jest. Rozpad struktury tożsamości w relacji do struktury miejsca w dyslokacji tożsamości zachodzi niezależnie od intencji podmiotu. Innymi słowy, dyslokacja tożsamości nie jest podmiotowym aktem decyzyjnym, ale odłączeniem tożsamości miejsca od struktury miejsca (Dixon i Durrheim 2000). Tożsamość miejsca może dalej egzystować w przestrzeni wewnętrznej jednostki, ale fizyczna struktura miejsca może przestać istnieć, albo zmienić się diametralnie.

Dyslokacja tożsamości związana jest z dyskontynuacją wzoru konsumpcji afordancji środowisko-

wych i w efekcie prowadzi do rozkładu struktury tożsamości w relacji do miejsca. Dyslokacja jest zmianą statusu przestrzeni afordancyjnej z koniunkcyjnej na przestrzeń afordancyjną dysjunkcyjną (Zhang i Patel, 2006). Dyslokacja Ja jest doświadczeniem kryzysowym polegającym na uświadamianiu sobie przez jednostkę, iż postrzegane i konsumowane przez nią afordancje środowiskowe przestają być osiągalne w ramach struktury miejsca.

Przeciwnościem dyslokacji jest relokacja tożsamości (Hormuth, 1990). Jest ona procesem kontynuacji wymarzonych i dopasowanych do struktury Ja wzorów konsumpcji afordancji środowiskowych poprzez przemieszczenia przestrzenne do nowego środowiska oferującego lepsze perspektywy dopasowania w przestrzeni afordancyjnej osiągalnych działań do celów i oczekiwań życiowych. Relokacja tożsamości jest aktem decyzyjnym, najczęściej świadomym, opartym na introspekcji wyborem nowego miejsca. Jednak relokacja tożsamości nie ogranicza się do wyboru miejsca, ale jest początkiem długotrwałego procesu adaptacji i konstruowania nowych więzi emocjonalnych oraz poznawczych z miejscem relokowanym (Manzo, 2003; Hidalgo i Hernandez, 2001; Jorgensen i Stedman, 2006). Relokacje tożsamości obejmujące przemieszczenia przestrzenne są formą realizowania przez jednostkę autonomii społecznej poprzez ucieczkę od obowiązku konsumpcji afordancji sugerowanych społecznie (Taylor, 2003). Innymi słowy, relokacje tożsamości wyrażają brak zgody na kulturowo zdeterminowany model konsumpcji afordancji środowiskowych i odmowę jego reifikacji w systemie wewnętrznych reprezentacji poznawczych.

BEZDECYZYJNOŚĆ JAKO STRATEGIA RADZENIA SOBIE Z RYZYKIEM WYBORU CELÓW

Rozwiązywanie przez jednostkę dylematu decyzyjnego, czy rozwijać swoją tożsamość poprzez przystosowanie do miejsca, czy poprzez przemieszczenia przestrzenne jest zawsze obarczone ryzykiem porażki bądź w ocenie celów realizacji tożsamości możliwych, bądź ryzykiem porażki w realizacji wybranych celów. Potencjalne ryzyko niewłaściwej oceny i złych wyborów celów, jak też ryzyko porażki w realizacji wybranych celów jest tak wielkim stresem (De Ridder i in., 2007), że uruchamia on specjalne strategie autoregulacyjne pozwalające na ochronę tożsamości przed negatywnymi skutkami nieodwracalnych błędów. Jednym z mechanizmów autoregulacyjnych uruchamianych w sytuacji zagrożenia tożsamości przez niewłaściwe wybory jest bezdecyzyjność (*indecisiveness*) (Germeijs i de

Boeck, 2003; Patalano i Wengrowitz, 2007; Rassin i in., 2007; Spunt i in., 2009). Bezdecyzyjność jest najprostszym z możliwych mechanizmów radzenia sobie z realnym lub potencjalnym zagrożeniem dyskontynuacji tożsamości w sytuacjach wieloznacznych, ponieważ sprowadza się do nic nie robienia (Anderson, 2003; Rassin i Murius, 2005a,b). W obliczu wyboru jest to mechanizm radzenia sobie poprzez funkcjonalne odraczenie w czasie decyzji i realizacji skryształizowanych orientacji personalnych (Cohen i in., 1995; Rassin i Muris, 2005; Palatano i Wengrowitz, 2007).

Bezdecyzyjność, lub inaczej decyzyjna prokrastynacja (Janis i Mann, 1977), to wzór radzenia sobie w sytuacjach stresu, który w psychologii analizowany jest w odniesieniu do kilku źródeł. Po pierwsze, źródeł bezdecyzyjności upatruje się w osobowości, a więc w lęku, patologicznym samokrytycyzmie w odniesieniu do posiadanych kompetencji, w nieśmiałości i depresji (Harriot i in., 1996; Saka i Gati, 2007). Motywy bezdecyzyjności uwarunkowane wewnątrznie związane są głównie ze sferą emocjonalną i strukturą Ja, co sprawia, że decyzje są uważane jako trudne, wywołujące uczucie niepewności, lęku, pesymizmu, niestabilności obrazu własnej osoby czy kompulsywnego perfekcjonizmu (Frost i in., 1993, 1990; Page i in., 2008; Saka i in., 2008; Spunt i in., 2009). Drugim wskazywanym źródłem bezdecyzyjności jest brak pozytywnych afordancji środowiskowych, czyli występowanie permanentnie niekorzystnych i dysfunkcyjnych środowiskowych warunków rozwoju tożsamości, jak np. bieda (Blustein i in., 2002; Duffy i Sedlacek, 2007) oraz niekorzystne relacje przywiązania, a w szczególności z rodziną (Vignoli, 2009). Trzecim wskazywanym źródłem bezdecyzyjności są problemy związane z poznawczym funkcjonowaniem jednostki w otoczeniu (Germeijs i de Boeck, 2003; Palatano i Wengrowitz, 2007).

Dotychczasowe teorie i badania nad bezdecyzyjnością wskazują na dwa odrębne mechanizmy tego zjawiska, a mianowicie bezdecyzyjność funkcjonalną rozwojową i dysfunkcyjną, czyli chroniczną albo dyspozycyjną (Frost i in., 1993; Tokar i in., 2003; Guay i in., 2006). Bezdecyzyjność jako trwała cecha osobowości (Fuqua i in., 1988; Frost, 1993) uniemożliwia na stałe podejmowanie przez jednostkę trudnych decyzji w podstawowych domenach życia takich, jak praca, edukacja, mieszkanie czy małżeństwo niezależnie od tego, czy jednostka znajduje się w sytuacji silnie stresowej, czy też nie (Palatano i Wengrowitz, 2007). Bezdecyzyjność rozwojowa (Osipow, 1998; Tokar i in., 2003; Germeijs i De Boeck, 2003) jest naturalnym adaptacyjnym

mechanizmem rozwojowym, dzięki któremu jednostka ma czas na poszukiwanie dla siebie najlepszych rozwiązań życiowych związanych z karierą zawodową lub innymi planami życiowymi. Mechanizm rozwojowy bezdecyzyjności jako mechanizm kształtowania się kariery życiowej, jest procesem odraczenia decyzji krystalizacji struktury Ja do czasu zaistnienia korzystnych warunków (Osipow, 1999; Guay i in., 2006).

Mechanizm rozwojowy bezdecyzyjności wskazuje na nieuchronność powstawania czasowej niezdolności do podejmowania decyzji życiowych (Saka i Gati, 2003). Z tego punktu widzenia bezdecyzyjność jest bez wątpienia reakcją adaptacyjną i funkcjonalną polegającą na modulowaniu zachowań poprzez odkładanie decyzji w czasie w odpowiedzi na potencjalne zagrożenia wynikające z niepunktualnego w czasie wyboru, którego skutki mogą być nieodwracalne (Palatano i Wengrowitz, 2007). Bezdecyzyjność funkcjonalna jest reakcją na ryzyko decydowania nie w kategoriach „jak?”, ale w kategoriach „kiedy?”. Jest to model unikania decyzji przez „trudność selekcji” (Anderson, 2003). Decyzje są odkładane ze względu na niemożność zaangażowania się po jakiegokolwiek stronie dostępnej alternatywy, gdyż są one dla jednostki jednakowo ważne. Bezdecyzyjność w tym kontekście jest oczekiwaniem użyteczności odroczenia decyzji w sytuacji dynamicznej. Oczekiwanie użyteczności w każdym zestawie możliwych stanów przyszłości oceniane jest jako jednakowo prawdopodobne (Dhar, 1997), toteż osiąganie większej jasności sytuacji przez deliberowanie jest jak najbardziej uzasadnione, ale wyłącznie w sytuacjach dynamicznych (Tykociński i Ruffle, 2003). Zwlekanie z decyzjami w sytuacjach statycznych nie ma sensu, gdyż deliberacja nie prowadzi do zwiększania ich stopnia jasności (Tversky i Shafir, 1992; Palatano i Wengrowitz, 2007).

Przemieszczenia przestrzenne, takie jak dobrowolna ekspatriacja, dla wielu ludzi stają się decyzją skierowaną na przeczekanie tj. zwlekającą z „właściwym” wyborem „gdzie i kiedy?”. Badania nad bezdecyzyjnością wśród młodych Polaków (Bańka, 2007a,b,c) za pomocą Skali Bezdecyzyjności w Karierze ujawniły cztery dominujące typy bezdecyzyjności, mające wpływ na wybory ekspatriacyjne. Pierwszy typ, to bezdecyzyjność uogólniona polegająca na zgeneralizowanych problemach podejmowania decyzji w sprawie kariery życiowej. Jest to trwała uogólniona postawa lękowa do podejmowania trudnych decyzji dotyczących podstawowych domen życia, jak praca, edukacja, mieszkanie i małżeństwo. Zjawisko to jest efektem pogłębiającego się rozziewu między czynnikami, na

podstawie których jednostki budują swoją społeczną i indywidualną tożsamość (dojrzałość) – mniej więcej stałą w perspektywie życia – a czynnikami, na podstawie których jednostki budują swoją tożsamość tymczasową (Breakwell, 1986; Hill, 1996) jako zawieszony w czasie, a więc prowizoryczne, poczucie skuteczności w podejmowaniu decyzji życiowych, prowizoryczne przywiązanie (*provisional attachment*) do zawodu, oraz prowizoryczne przywiązanie do miejsca i określonej ścieżki kariery (Tokar i in. 2003).

Drugi typ tworzy bezdecyzyjność informacyjna, oznaczająca potrzebę większej ilości informacji o wszystkim, co mogłoby pomóc jednostce w wyklarowaniu niejasności w kwestii tego, które możliwe wersje przyszłości i które możliwe tożsamości są najbardziej prawdopodobne. Trzeci typ bezdecyzyjności wiąże się z lękiem przed zaangażowaniem się w konkretną ścieżkę kariery zawodowej. Obawa przed negatywnymi konsekwencjami związania się (*career commitment*) z konkretną karierą zawodową (Wolfe i Betz, 2004) motywuje ludzi do odraczenia tej ważnej decyzji przez wybór ekspatriacji jako naturalnej lub jedynie możliwej społecznie tymczasowej koncepcji życia. Czwarty typ bezdecyzyjności związany jest z potrzebą dalszej krystalizacji obrazu własnej osoby. Niedojrzała tożsamość jest w tym przypadku przyczyną i skutkiem niedojrzałości w postaci braku krystalizacji Ja.

Młodzi Polacy nie spieszą się do szybkiego ustanowienia swoich ostatecznych wyborów dotyczących ścieżki życia, wynajdując liczne przeszkody w sobie i w otoczeniu życia. Z powodu rozpadu uniwersalnych kategorii prototypowego dopasowania dla pożądanych i oczekiwanych tożsamości – takich jak praca, zawód czy rodzina, osoby młode wybierają rozwiązania tymczasowe obiecujące przedłużenie społecznie akceptowanego stanu „ni-jakości” w statusie tożsamości. Paradoksalnie więc odkładanie decyzji w ramach dylematu zostać czy przemieszczać się, jest wyrazem nieco nadrealnego optymizmu dotyczącego szans znalezienia bardziej optymalnego modelu działania niż ten, który dany im jest w realnym czasie i w realnej rzeczywistości (Oettingen i in., 2005).

PROAKTYWNA STRATEGIA RADZENIA SOBIE Z RYZYKIEM PORAŻKI W REALIZACJI CELÓW

Ludzie mogą świadomie i w sposób ukierunkowany wpływać na swoją przyszłą sytuację oraz środowisko fizyczne i społeczne nie tylko dokonując wyborów, ale także podejmując adaptacyjne i antycypacyjne radzenie sobie z przyszłością (Aspinwall i in.,

2006). Proaktywność jest mechanizmem promującym samoregulację w sytuacji konfrontacji jednostki z ryzykiem odniesienia w przyszłości porażki w realizacji wybranych celów (De Ridder i in., 2007). W przeciwieństwie do bezdecyzyjności, proaktywność jest strategią behawioralną radzenia sobie z niepewnością jutra i jego potencjalnymi zagrożeniami (Ouwehand i in., 2008). Proaktywność poprzez jednoczesne mentalne symulowanie tożsamości i jej skuteczności funkcjonowania w środowisku tu i teraz, pozwala przystosować się do przyszłości nie tylko dzięki uprzedzającemu myśleniu (Taylor i in., 1998) i myśleniu kontrfaktualnemu (*counterfactual thinking*, Sanna i in., 2001), ale także dzięki uprzedzającemu działaniu (Oettingen i in., 2005). W ten sposób proaktywność staje się przystosowaniem wyprzedzającym przyszłość i specyficznym sposobem działania, gdzie planowanie spotyka się z radzeniem sobie (Aspinwall, 1997).

Dzięki połączeniu mechanizmu funkcjonalnej bezdecyzyjności i proaktywności jako strategii radzenia sobie z przyszłością w środowisku tu i teraz, ludzie uzyskują nowe możliwości skutecznego działania w obliczu wyboru tożsamości między przystosowaniem a ucieczką od rzeczywistości, która charakteryzuje się szczególnie dużą dynamiką niepewności. Proaktywność jest radzeniem sobie z potencjalnymi problemami w przyszłości poprzez uczenie się, detekcję, antycypowanie i minimalizowanie prawdopodobnych do wystąpienia w przyszłości problemów, zapobiegając im na ile to możliwe w teraźniejszości (Aspinwall, 2005; Aspinwall i in., 2002, 2005; De Ridder i in., 2007).

Proaktywność jest nieco inaczej rozumiana przez różnych autorów. Jest ona rozumiana np. jako wysiłek prewencyjnego i twórczego stwarzania przyszłych możliwości (Greenglass, 2002) lub jako korekcyjna i prewencyjna forma aktywności uprzedzającej (Kahana i in., 2005). Niezależnie od sposobu rozumienia tego pojęcia proaktywności wszystkie ujęcia mają dwie wspólne cechy. Po pierwsze koncentrują się na panowaniu nad stresorami i wyzwaniem w wczesnym stadium ich rozwoju, oraz po drugie traktują przyszłościową orientację myślenia i zachowań jako orientację wykraczającą poza sferę motywacji osiągnięć (Aspinwall i in., 2005; Oettingen i in., 2005). Sumując, można powiedzieć, iż proaktywność obejmuje trzy elementy: 1 – przyszłościową orientację personalną w przechodzeniu od zależności do panowania nad uwarunkowaniami rozwoju (De Ridder, Kerssnes, 2003; Ouwehand i in., 2008b), 2 – detekcję potencjalnych zagrożeń i poszukiwanie afordancji sytuacyjnych (Ouwehand i in., 2006) oraz 3 – zarządzanie potencjalnymi stre-

sorami poprzez dopasowywanie optymalnych strategii zachowań do możliwych zagrożeń (De Ridder i in., 2007).

Proaktywność jest aktywnością celową zdeterminowaną sytuacyjnie i dyspozycyjnie. Do zmiennych dyspozycyjnych, które mogą facylitować rozwój proaktywności zaliczyć można osobowość proaktywną (Bateman i Crant, 1993; Brown i in., 2006), orientację temporalną przyszłościową (Aspinwall i Taylor, 1997; Bańka, 2009), samoskuteczność jako korelat niskiego poziomu oceny stresu (Bańka, 2005c), orientację zorientowaną na cel i planowanie długofalowe (Ouweland i in., 2006) (jako że planowanie długofalowe wiąże cele krótkoterminowe uwrażliwiając jednostkę na potencjalne zagrożenia). Sumując, dyspozycje osobowościowe leżą u podłoża różnic indywidualnych, które dają o sobie znać w sposobach wykorzystywania strategii proaktywnych (Ouweland i in., 2008b).

Do sytuacyjnych wyznaczników proaktywności zaliczyć można proksymalne i dystalne zachęty (*supports*) i afordancje społeczne (Lent i in., 2000), dostępność afordancji w doświadczaniu codzienności i dostępność afordancji w doświadczaniu zapośredniczonym *online* (Oettingen i in., 2005). W tym drugim przypadku chodzi z jednej strony o czynniki środowiskowe jak przekazy medialne, które mogą ukierunkowywać kształtowanie zasobów wewnętrznych w postaci stereotypów dających się pozytywnie wykorzystać w przyszłości (jak np. postaw i autostereotypów wobec starości i osób starszych), a z drugiej strony o dostępność praktykowania działań wytwarzających określone nawyki (jak np. udzielania pomocy osobom w starszym wieku) (Levy i in., 2002). Długoletnie badania Levy (Levy i in., 2002) dobitnie wskazują, że szczęśliwa długowieczność zaczyna się w dzieciństwie ćwiczeniami oraz kontaktem ze stereotypami, który uodparnia jednostkę przed wyniszczającą autostereotypizacją. Działania takie w środowisku są typowymi zachowaniami prewencyjnymi. Choć nie ma przekonujących dowodów na to, które wyznaczniki, a więc sytuacyjne czy osobowościowe, są ważniejsze w determinowaniu proaktywności, to jednak istnieją wystarczające dane świadczące o tym, iż w pewnych okolicznościach aspekty sytuacyjne są efektywniejsze od aspektów dyspozycyjnych (Ouweland i in., 2006).

Kahana i Kahana (2003) dokonali rozróżnienia na proaktywność prewencyjną i korekcyjną. Proaktywność prewencyjna obejmuje zachowania zapobiegające stresorom i budujące społeczne zasoby. Pomaganie innym może być takim właśnie budowaniem zasobów do wykorzystania w przyszłości. Proak-

tywność prewencyjna jest więc gromadzeniem wartości, których utylizacja i konsumpcja jest odłożona w czasie. W przeciwieństwie do proaktywności prewencyjnej, która pojawia się przed wystąpieniem stresorów, proaktywność korekcyjna to zachowania adaptacyjne aktywowane przez określone stresory sytuacyjne, które mogą być facylitowane zarówno przez zasoby wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Przykładem proaktywności korekcyjnej jest podejmowanie pewnych ról społecznych jako substytutów dla ról społecznych nieosiągalnych. W przypadku młodych ludzi może to być np. wolontariat (Stukas, 2009), który polega na podejmowaniu ról w środowisku, którego afordancje zaspokajają motywację do określonego działania dla samego działania, albo jako równoważnika innego działania, jakim jest praca. Istotne jest to, że w wolontariacie jednostka może ćwiczyć i korygować zachowania, które są potrzebne w pracy, ale nie może ich zdobyć w pracy, ponieważ jest ona dla niej nieosiągalna.

Osoby o wysokim poziomie proaktywności mają zdolność dostrzegania i wykorzystywania nadarżających się możliwości, wykazują inicjatywę i nie poddają się w dążeniu do zmiany (Crant, 1995; Seibert, Seibert i in. 1999). Osoby proaktywne podejmują się zmiany misji, wykrywania i usuwania trudności, wpływania na otaczający je świat, tworzenia w środowisku społecznym warunków efektywnego działania. Jednostki o niskim poziomie proaktywności są pasywne, nie podejmują działań zmierzających do zmiany, a jedynie dopasowują się do otoczenia. A zatem proaktywność jest sposobem zachowywania się ludzi, który w sposób pośredni oddziałuje na środowisko (Bateman i Crant, 1993). Koncepcja tak rozumianej proaktywności zakotwiczona jest w tym, co dobrze znane jest jako perspektywa interakcyjna (Bandura, 1986). Zgodnie z nią, jednostka, środowisko oraz zachowanie znajdują się w każdym momencie w interakcji, tzn. każdy wymieniony element na siebie oddziałuje. Środowisko oddziałuje na sposób, w jaki myślimy i odczuwamy, a w konsekwencji na sposób naszego zachowania się. Z kolei zachowanie wpływa na nasze percepcje własnej osoby, tak iż w konsekwencji warunkuje to, kim i czym stajemy się. Jednocześnie zmiany w środowisku wpływają na nasze percepcje i zachowania. Wszystkie te interakcje pojawiają się równocześnie i trwają nieustannie.

Zachowania proaktywne oznaczają zwyczajnie coś więcej niż tylko reakcje, na jakie zezwalają bodźce środowiska w ramach wymagań przystosowawczych. Podczas realizowania dyspozycji proaktywnych ludzie przejawiają zachowania daleko

wykraczające poza wpływy środowiskowe, gdyż w efekcie końcowym zachowania proaktywne przekształcają środowisko (Bateman i Crant, 1993).

Sumując, proaktywność, na którą składa się szereg omówionych charakterystyk osoby proaktywnej układają się w typ osobowości. Jednak to, jak poszczególne charakterystyki manifestują się w rzeczywistości społecznej zależy nie tylko od osobowości proaktywnej jednostek, ale również okoliczności sytuacyjnych doświadczania codzienności. Nie da się więc do końca rozdzielić proaktywności jako trwałej cechy osobowości i proaktywności jako postawy zaangażowania wynikającej z konkretnych warunków życia, okoliczności i innych potrzeb stwarzanych przez środowisko. Nie ulega wątpliwości, że konstrukt ten obejmuje zarówno zmienne osobowościowe, jak i zmienne kontekstualne (Crant, 2000).

Badania nad proaktywnością młodych Polaków przeprowadzone przez A. Bańkę (2005a) za pomocą specjalnie skonstruowanej w tym celu 26 pozycyjnej „Skali Proaktywności w Karierze” ujawniły cztery czynniki proaktywności (Sadowski, 2006). Czynnikiem pierwszym nazwany „proaktywnością ogólną” opisuje inicjatywę socjalizacyjną, skierowaną na budowanie schematu własnej osoby skupionego wokół centralnego celu, jakim jest „pozytywny karieryzm”.

Czynnik ten można uważać za najbardziej zbliżony do ogólnej i trwałej tendencji osobowościowej do reagowania proaktywnego w każdej sytuacji. Czynnikiem drugim nazwany „proaktywnością poznawczą w poszukiwaniu informacji” jest inicjatywą podmiotu skierowaną na poszukiwanie informacji. Czynnikiem trzecim nazwany „proaktywnością w budowaniu sieci wsparcia” wyraża inicjatywę jednostki podejmowaną w celu monitorowania środowiska społecznego i traktowania go jako ułatwiającego rozwój własnej drogi życia. Czynnikiem czwartym nazwany „proaktywnością w budowaniu komfortu psychicznego” obejmuje inicjatywę podmiotu w zakresie zdolności budowania kapitału społecznego z myślą o wzmacnianiu zdolności radzenia sobie ze stresem i z myślą o możliwości wykorzystywania sieci wsparcia do rozwiązywania problemu zatrudnienia.

PODSUMOWANIE

Tożsamość współczesna jest w coraz mniejszym stopniu z góry nadana (Marcia, 2002), natomiast

w coraz większym stopniu staje się przedmiotem wyboru poprzez konstruowanie (Trzebiński, 2002), negocjowanie (Ethier i Deaux, 1994; King i Hicks, 2006) i dopasowywanie (Niedenthal i Cantor, 1985; Oyserman, 2009) do zmieniającego się otoczenia. W bardzo ruchliwych i zindywidualizowanych społeczeństwach jednostki niezależnie od wieku stają coraz częściej przed koniecznością redefiniowania lub budowania od nowa swojej tożsamości, ponieważ definicje skonstruowane wcześniej stają się nieadekwatne do nowych sytuacji, takich jak np. dyslokacja (Dixon i Durheim, 2004) relokacja (Gustafson, 2001a,b; Milligan, 2003), migracja (Ward i Styles, 2003; Tharenou, 2008), ekspatriacja (Adler, 2002) czy konsumpcja (Dittmar, 2004; Oyserman, 2009). Prowadzi to nierzadko do kryzysu tożsamości doświadczanego nie tylko przez stosunkowo nieliczne jednostki wyobcowane, wyalienowane lub żyjące na pograniczu różnych światów, rzeczywistości, kultur, społeczności czy zawodów, ale również coraz liczniejszych jednostek, które znalazły się w sposób dobrowolny (Strüver, 2005), wymuszony (Milligan, 2003) lub nieunikniony w sensie rozwojowym (Kahana i Kahana, 1999) w sytuacji różniącej się zasadniczo od tej, do jakiej zostały przygotowane w toku rozwoju lub socjalizacji.

W niniejszym artykule przyjęto założenie, iż tożsamość jest mediatorem między środowiskiem życia a jej działaniami (Markus i Wutrh, 1987). Na bazie tego założenia analizowane są zarówno korzyści i zagrożenia dla kontynuacji – dyskontynuacji tożsamości (Breakwell, 1986) z punktu widzenia środowiskowego kontekstu życia, traktowanego zarówno w kategoriach realnej rzeczywistości miejsca (Fried, 2000; Droseltis i Vignoles, 2009), jak i w kategoriach rzeczywistości doświadczanej w przestrzeni umysłowej (Barsalou, 2003, 2009). Rzeczywistość miejsca oddziałuje na decyzje jednostek poprzez kształtowanie jej refleksji na temat możliwości i barier rozwoju różnych tożsamości w ramach tej samej osobowości (Roberts i Donahue, 1994), jak też poprzez kształtowanie wyobrażeń i marzeń dotyczących idealnej rzeczywistości życia (Oettingen i in., 2005).

W artykule przedstawiony został wzajemny wpływ, jaki wywierają na siebie wybory w zakresie różnych rzeczywistości życia i wybory w zakresie oczekiwanych i pożądaných tożsamości możliwych. Rzeczywistość miejsca w wyniku poznawczego jej przetwarzania może z jednej strony umożliwiać rozwój tożsamości jednostki w kierunku przez nią oczekiwanym i wymarzone, a z drugiej może go uniemożliwiać. Najbardziej krytycznym dla rozwoju jednostki jest proces bezpośredniego doświadczania

rzeczywistości (Barsolou, 1999; Vignoles i in., 2005), gdyż to dzięki niemu poznaje ona przestrzeń afordancyjną miejsca przez pryzmat bądź osiągalnych w danym środowisku zachowań, bądź nieprzekraczalnych ograniczeń i barier (Zhang i Patel, 2006). Doświadczenie rzeczywistości *online* jest podstawowym impulsem do poszukiwania tożsamości prawdziwej (Schlegel i in., 2009) poprzez otwartość na nowe doświadczenia i działania związane z definiowaniem tożsamości możliwych w relacji do różnych potencjalnych kontekstów życia. Poznanie *online* jako sytuowane w bezpośredniej interakcji ze środowiskiem fizycznym i społecznym tworzy system motywacji zewnętrznej jednostki. Obejmuje on zbiór refleksji specyficznych dla danego środowiska życia (Oettingen i in., 2005), choć typowych dla danego kręgu kulturowego kryteriów aspiracji i osiągnięć, takich jak wykształcenie, zawód czy posiadanie materialne (Zirkel, 1992).

Artykuł analizuje mechanizmy poznawczego przetwarzania rzeczywistości warunkujące wybory *offline* celów życiowych tożsamości możliwych, jak i wybory alternatywnych wizji życia między przystosowaniem do realiów aktualnie doświadczanej rzeczywistości miejsca tu i teraz (Twigger-Ross i Uzzel, 1996), a ucieczką od rzeczywistości i przeniesieniem przestrzennym tożsamości pożądanym do realiów przyszłej rzeczywistości idealnej (Milligan, 2003). Efektem myślenia i modelowania tożsamości *offline* są wewnętrzne strategie motywacyjne realizacji aspiracji życiowych jako celów motywacji zewnętrznej (Elliott i McGregor, 2002) oraz jako celów motywacji tożsamościowej (Vignoles i in., 2006).

Zarówno doświadczenia *online* jak i *offline* prowadzą do zagrożeń tożsamości w formie nieuniknionych dyskontynuacji w skutek bądź rozpadu wspólnej struktury Ja i realnego miejsca, bądź w skutek odłączania struktury Ja od realnego czasu realnej rzeczywistości. Wyłaniające się w ten sposób tożsamości dyslokacyjne i tożsamości relokacyjne stają się głównym źródłem zagrożeń kontynuacji i integracji tożsamości prawdziwej (Sheldon i Kasser, 1995; Sheldon i Kasser, 2008), gdyż przemieszczanie się między rzeczywistościami w czasie i w przestrzeni prowadzi do przełączania się tożsamości między różnymi zasobami miejsc i zasobami czasu (Sanders i Munford, 2008). Jednostka chcąc zachować w dynamicznej rzeczywistości ciągłość Ja może wykorzystywać albo mechanizm kontynuacji tożsamości referencyjnej przywiązania do miejsca, albo mechanizm kontynuacji tożsamości kongruencyjnej przywiązania do celów. Mechanizm pierwszego rodzaju oparty jest głównie na tworzeniu i doświadczaniu

więzi afektywnych, natomiast mechanizm drugiego rodzaju na doświadczaniu poznawczym oderwanym od faktów realnej rzeczywistości i przeniesionym w formie podróży wyobraźni do rzeczywistości *offline* (Nidenthal i in., 2005; Ottingen i in., 2006).

Przemieszczenia przestrzenne i relokacje tożsamości jako formy rozwoju jednostki poprzez odłączenie (ucieczkę) obarczone są ryzykiem porażki zarówno podjęcia niewłaściwych decyzji w niewłaściwym czasie (Spunt i in., 2009), jak i ryzykiem poniesienia porażki w antycypowanej realizacji celów przeniesionych z powrotem do rzeczywistości *online* (De Ridder i in., 2007). Dwoma najważniejszymi mechanizmami samoregulacji w wyprzedzającej ochronie przed ryzykiem poniesienia porażki są mechanizm bezdecyzyjności funkcjonalnej oraz mechanizm proaktywności. O ile bezdecyzyjność jest funkcjonalnym mechanizmem poznawczym odraczania działań (decyzji) w sytuacji dynamicznej niepewności zdarzeń (Tkocinski i Ruffle, 2003), o tyle proaktywność jest funkcjonalnym przystosowaniem korekcyjnym i prewencyjnym do mającej nastąpić przyszłości, przybliżającym jednostkę do wybranego przez nią ideału obrazu własnej osoby (Ouweland i in., 2006, 2008).

LITERATURA

- Aarts, H. (2007a). Health and goal-directed behavior: The nonconscious regulation and motivation of goals and their pursuit. *Health Psychology Review*, 1, 53–82.
- Aarts, H. (2007b). Unconscious authorship ascription: The effects of success and effect-specific information priming on experienced authorship. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43, 119–126.
- Aarts, H., Dijksterhuis, A. (2000). Habits as knowledge structures: Automaticity in goal-directed behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 53–63.
- Aarts, H., Dijksterhuis, A. (2003). The silence of the library: Environment, situational norm, and social behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 18–28.
- Aarts, H., Dijksterhuis, A., Custers, R. (2003). Automatic normative behavior in environments: The moderating role of conformity in activating situational norms. *Social Cognition*, 21, 447–464.
- Aarts, H., Gollwitzer, P.M., Hassin, R.R. (2004). Goal contagion: Perceiving is for pursuing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 23–37.
- Aarts, H., Custers, R., Veltkamp, M. (2008a). Goal priming and the affective-motivational route to nonconscious goal pursuit. *Social Cognition*, 26, 555–577.
- Aarts, H., Dijksterhuis, A., Dik, G. (2008b). Goal contagion: Inferring goals from others' actions – and what it leads to. W: J.Y. Shah, W.L. Gardner (red.), *Handbook of motivation science* (s. 265–280). New York, NY, US: Guilford Press.

- Aarts, H., Custers, R., Marien, H. (2008). Preparing and motivating behavior outside of awareness. *Science*, 319, 1639.
- Adler, N.J. (2002). *International dimensions of organizational behavior*. South Western: Thomson.
- Al-Ali, N., Koser, K. (2002). *Transnationalism, international migration and home*. New Approaches to Migration, London: Routledge.
- Anderson, C.J. (2003). The psychology of doing nothing: Forms of decision avoidance from reason and emotion. *Psychological Bulletin*, 129, 139–167.
- Archer, J., Ireland, J., Amos, S.-L., Broad, H., Currid, I. (1998). Derivations of Homesickness Scale. *British Journal of Psychology*, 89, 205–221.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Arnett, J.J. (2001). *Adolescence and emerging adulthood: A cultural approach*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Arnett, J.J., Tanner, J.L. (2006). *Emerging adults in America. Coming of age in the 21st century*. Washington D.C.: APA.
- Artman, H. (red.). (1993). *Distributed cognitions: psychological and educational considerations*. New York: Cambridge University Press.
- Aspinwall, L.G. (1997a). Future-oriented aspects of social comparisons: A framework for studying health-related comparison activity. W: B.P. Buunk, F.X. Gibbons (red.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* (s. 125–165). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Aspinwall, L.G. (1997b). Where planning meets coping: Proactive coping and the detection and management of potential stressors. W: S.L. Friedman, E.K. Scholnick (red.), *The developmental psychology of planning: Why, how and when do we plan?* (s. 285–320). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Aspinwall, L.G. (2005). The psychology of future-oriented thinking: from achievement to proactive coping, adaptation, and aging. *Motivation & Emotion*, 29, 4, 203–235.
- Aspinwall, L.G., Taylor, S.E. (1997). A stitch in time: Self-regulation and proactive coping. *Psychological Bulletin*, 121, 417–436.
- Aspinwall, L.G., Leaf, S.L. (2002a). In search of the unique aspects of hope: Pinning our hopes on positive emotions, future-oriented thinking, hard times, and other people. *Psychological Inquiry*, 13, 276–288.
- Aspinwall, L.G., Hill, D.L., Leaf, S.L. (2002b). Prospects, pitfalls, and plans: A proactive perspective on social comparison activity. *European Review of Social Psychology*, 12, 267–298.
- Aspinwall, L.G., Sechrist, G.B., Jones, P.R. (2005). Expect the best and prepare for the worst: Anticipatory coping and preparations for Y2K. *Motivation and Emotion* [special issue].
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (2002). Growing primacy of human agency in adaptation and change in the electronic era. *European Psychologists*, 7, 1, 2–16.
- Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańka, A. (2002). *Spoleczna psychologia środowiskowa*. Warszawa: Scholar.
- Bańka, A. (2005a). *Motywacja osiągnięć. Podstawy teoretyczne, konstrukcja oraz walidacja skali do pomiaru motywacji osiągnięć w wymiarze międzynarodowym*. Poznań-Warszawa: Print B – Instytut Rozwoju Kariery.
- Bańka, A. (2005b). *Otwartość na nowe doświadczenia życiowe a tryby samoregulacji. Podstawy teoretyczne oraz struktura czynnikowa Skali Otwartości na Karierę Międzynarodową*. Poznań-Warszawa: Print B – Instytut Rozwoju Kariery.
- Bańka, A. (2005c). *Poczucie samoskuteczności w Karierze. Podstawy teoretyczne, konstrukcja i analiza czynnikowa Skali Poczucia Skuteczności w Karierze Międzynarodowej*. Poznań-Warszawa: Print B – Instytut Rozwoju Kariery.
- Bańka, A. (2005d). *Proaktywność. Podstawy teoretyczne, konstrukcja i analiza czynnikowa Skali Proaktywności w Karierze*. Poznań: Print-B.
- Bańka, A. (2006a). *Poradnictwo transnacionalne. Cele i metody międzykulturowego doradztwa karier*. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Bańka, A. (2006b). Kapitał kariery – uwarunkowania, rozwój i adaptacja do zmian organizacyjnych oraz strukturalnych rynku pracy. W: Z. Ratajczak, A. Bańka, E. Turcka (red.), *Współczesna psychologia pracy i organizacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bańka, A. (2007a). Nowe formy przystosowania: między otwartością a zamkniętością na emigracji i przemieszczenia”. W: Psychologia wobec dylematów współczesności. *Kolokwia Psychologiczne*, 16, s. 13–37. Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Bańka, A. (2007b). *Psychologiczne doradztwo karier*. Poznań: SPA.
- Bańka, A. (2007c). Globalizacja pracy i kariery a procesy identyfikacji społecznej i indywidualnej. W: M. Górnik-Derose, B. Kożusznik (red.), *Perspektywy psychologii pracy*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Bańka, A. (2007d). Ewolucja teorii przywiązania w ujęciach rozwojowych i fenomenologicznych. W: J.M. Brzeziński (red.), *Psychologia: między teorią, metodą i praktyką* (s. 141–174). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bańka, A. (2009a). Odyseusze i nomadowie. *Charaktery*, 1, 8, 18–22.
- Bańka, A. (2009b). Mobilność międzynarodowa jako kryzys i zagrożenie tożsamości jednostki. W: K. Popiołek, A. Bańka (red.), *Katastrofy, kryzysy, kataklizmy z perspektywy psychologicznej*. Poznań: SPA.
- Bańka, A. (2009c). Typy tożsamości wczesnej dorosłości z perspektywy orientacji czasowej preferowanych stylów życia. W: K. Popiołek (red.), *Czas w życiu człowieka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bargh, J.A., Chen, M., Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 230–244.
- Bargh, J.A., Gollwitzer, P.M., Lee-Chai, A., Barndollar, K., Trötschel, R. (2001). The automated will: Nonconscious activation and pursuit of behavioral goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 1014–1027.
- Barsalou, L.W. (1999). Perceptual symbol system. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 577–660.

- Barsalou, L.W. (2003). Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes*, 18, 513–562.
- Barsalou, L.W. (2009). Situating concepts. W: P. Robbins, M. Aydede (red.), *The Cambridge handbook of situated cognition* (s. 236–263). New York, NY, US: Cambridge University Press.
- Barsalou, L.W., Niedenthal, P.M., Barbey, A., Ruppert, J. (2003). Social embodiment. W: B. Ross (red.), *The psychology of learning and motivation* (t. 43, s. 43–92). San Diego, CA: Academic Press.
- Bartholomew, K., Moretti, M. (2002) The dynamics of measuring attachment. *Attachment & Human Development*, 4, 2, 162–165.
- Bateman, T.S., Crant, J.M. (1993). The proactive component of organizational behavior. *Journal of Occupational Behavior*, 14, 103–118.
- Bauman, Z. (2007). Tożsamość ze sklepu, tożsamość ze spiżarni. W: H. Mamzer (red), *W poszukiwaniu tożsamości. Humanistyczne rozważania interdyscyplinarne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Baumeister, R.F., Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497–529.
- Baumeister, R.F. (2004). Wyczerpywanie się ego i funkcja wykonawcza Ja. W: A. Tesser, R.B. Felson, J.M. Suls (red.), *Ja i tożsamość*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Beaverstock, J.V. (2005). Transnational elites in the city: British highly – skilled inter – company transferees in New York city's Financial District. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, 2, 245–268.
- Blustein, D.L., Chaves, A.P., Diemer, M.A., Gallagher, L.A., Marshall, K.G., Sirin, S; Bhati, K.S. (2002). Voices of the forgotten half: The role of social class in the school-to-work transition. *Journal of Counseling Psychology*, 49, 3, 311–323.
- Bolan, M. (1997). The mobility experience and neighborhood attachment. *Demography*, 34, 2, 225–237.
- Bokszański, Z. (2006). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Boneva, B., Frieze, I.H. (2001). Toward a concept of a migrant personality. *Journal of Social Issues*, 57, 3, 477–491.
- Bourdieu, P. (1987). *Chooses diets*. Paris: Editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1997). Forms of capital. W: A.H. Halsey, H. Lauder, P. Brown, A.S. Wells (red.), *Education: culture, economy and society*. Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (2001). Distinction: a social critique of the judgement of taste. W: D.B. Grusky (red.), *Social stratification: class, race and gender in sociological perspective*. Oxford: Westview Press.
- Bourdieu, P., Passeron, J.C (2006). *Reprodukcja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bowlby, J. (1965). *Child care and the growth on love* (second edition). Harmondsworth, Middlesex, England: . Pinguin Books.
- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Breakwell, G.M. (1986). *Coping with threatened identities*. London and New York: Methuen.
- Breakwell, G.M. (1987). Identity. W: H. Beloff, A. Coleman (red.), *Psychology Survey*, 6, 94–114. Leicester, United Kingdom: British Psychological Society.
- Breakwell, G.M. (1988). Strategies adopted when identity is threatened. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 1, 189–203.
- Breakwell, G.M. (1992) Processes of self evaluation efficacy and estrangement. W: G.M. Breakwell (red.), *Social psychology of identity and the self concept*. London: Academic Press.
- Brewer, M.B., Pickett, C.L. (1999). Distinctiveness motives as a source of the social self. W: T.R. Tyler, R.M. Kramer, O.P. John (red.), *The psychology of the social self* (s. 71–87). Mahwah, NJ.: Erlbaum.
- Bridges, W. (1995). *Jobshift: How to prosper in a workplace without jobs*. London: Nicholas Bradley.
- Brown, D.J., Cober, R.T., Hamilton, B.A., Kane, K., Levy, P.E., Shalhoop, J. (2006). Proactive personality and the successful job search: A field investigation with college graduates. *Journal of Applied Psychology*, 91, 3, 717–726.
- Bruner, J. (1999). Narratives of aging. *Journal of Aging Studies*, 13, 7–9.
- Bryan, B. (2005). Homesickness as a construct of the migrant experience. *Changing English*, 12, 1, 43–52.
- Brzezińska, A. (2003). Stałość i zmiana jako konteksty rozwoju człowieka: O współzależności kontekstu, stylu życia i struktury Ja. W: R. Derbis (red.), *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przełomu* (s. 13–29). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Brzezińska, A. (2002). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe „Scholar” Spółka z o.o.
- Budakowska, E. (2005). *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
- Burszta, W.J., Kuligowski, W. (2005). *Sequel. Dalsze przygody kultury w globalnym świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza S.A.
- Cantor, N. (1994). Life task problem solving: Situational affordances and personal needs. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 3, 235–244.
- Cantor, N. (2000). Life task problem solving: Situational affordances and personal needs. W: E.T. Higgins (red.), *Motivational science: Social and personality perspectives* (s. 100–110). New York: Psychology Press.
- Cohen, C.R., Chartrand, J., Jowdy, D.P. (1995). Relationships between career indecision subtypes and ego identity development. *Journal of Counseling Psychology*, 42, 4, 440–447.
- Cohen, D., Leung, A.K.-Y. (2009). The hard embodiment of culture. *European Journal of Social Psychology*, 39, 7, 1278–1289.
- Coupland, J. (2009). Discourse, identity and change in mid-to-late life: interdisciplinary perspectives on language and ageing. *Ageing & Society*, 29, 6, 849–861.
- De Ridder, D.T.D., Kerssens, J. (2003). Owing to the force of circumstances? The impact of situational features and personal characteristics on coping patterns across situations. *Psychology and Health*, 18, 217–236.
- De Ridder, D., Kuijer, R., Ouweland, C. (2007). Does confrontation with potential goal failure promote self-regu-

- lation? Examining the role of distress in the pursuit of weight goals. *Psychology & Health*, 22, 6, 677–698.
- Deaux, K. (1992). Personalizing identity and socializing self. W: G.M. Breakwell (red.), *Social psychology of identity and the self concept* (s. 9–33). London: Surrey University Press.
- Deaux, K., Wiley, S. (2007). Moving people and shifting representations: Making immigrant identities. W: G. Moloney, I. Walker (red.), *Social representations and identity: Content, process, and power* (s. 9–30). New York: Palgrave Macmillan.
- Deci, E.L., Ryan, R.M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227–268.
- Derbis, R. (red.). (2003). *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przelomu*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Derbis, R. (2007). Poczucie jakości życia a zjawiska afektywne. W: S. Kowalik (red.), *Społeczne konteksty jakości życia*. Bydgoszcz: Wydawnictwa Wyższej Szkoły Gospodarki.
- Dhar, R. (1997). Consumer preference for a no-option choice. *Journal of Consumer Research*, 24, 215–231.
- Dijksterhuis, A., Smith, P.K. (2005). What do we do unconsciously? And how? *Journal of Consumer Psychology*, 15, 3, 225–229.
- Dijksterhuis, A., Chartrand, T.L., Aarts, H. (2007). Effects of priming and perception on social behaviour and goal pursuit. W: J.A. Bargh (red.), *Social psychology and the unconscious: The automaticity of higher mental processes* (s. 51–131). New York: Psychology Press.
- Dittmar, H. (2004). Are you what you have? Consumer society and its effects on our sense of identity. *The Psychologist*, 17, 206–210.
- Dixon, J.A., Durrheim, K. (2000). Displacing place identity: A discursive approach to locating self and other. *British Journal of Social Psychology*, 39, 27–44.
- Dixon, J., Durrheim, K. (2004). Dislocating identity: Desegregation and the transformation of place. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 4, 455–473.
- Droseltis, O., Vignoles, V.L. (2009). Towards an integrative model of place identification: Dimensionality and predictors of intrapersonal-level place preferences. *Journal of Environmental Psychology*, 19.
- Duffy, R.D., Sedlacek, W.E. (2007). The presence of and search for a calling: Connections to career development. *Journal of Vocational Behavior*, 70, 590–601.
- Eacott, C., Sonn, C.C. (2006). Beyond education and employment: Exploring youth experiences of their communities, place attachment and reasons for migration. *Rural Society*, 16, 2, 199–214.
- Easthope, H.E. (2004). A place called home. *Housing, Theory and Society*, 21, 3, 128–138.
- Elder, G.H., King, V., Conger, R.D. (1996). Attachment to place and migration prospects: A developmental perspective. *Journal of Research on Adolescence*, 6, 4, 397–425.
- Elliot, A., Church, M. (1997). A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1, 218–232.
- Elliot, A., McGregor, H. (2001). A 2x2 achievement goal framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 3, 501–519.
- Ethier, K.A., Deaux, K. (1994). Negotiating social identity when contexts change: Maintaining identification and responding to threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 2, 243–251.
- Faist, T. (2000). Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies*, 23, 2, 189–222.
- Feldman, D.C. (2001). Domestic and international relocation for work. W: C.L. Cooper, I.T. Robertson (red.), *International review of industrial and organizational psychology* (s. 215–244). New York: Wiley.
- Fried, M. (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 3, 193–205.
- Frost, R.O., Shows, D.L. (1993). The nature and measurement of compulsive indecisiveness. *Behaviour Research and Therapy*, 31, 683–692.
- Fuqua, D.R., Newman, J.L., Seaworth, T.B. (1988). Relation of state and trait anxiety to different components of career indecision. *Journal of Counseling Psychology*, 35, 154–158.
- Gabbard, C., Caçola, P., Rodrigues, L. (2008). A new inventory for assessing affordances in the home environment for motor Development (AHEMD-SR). *Early Childhood Education Journal*, 36, 1, 5–9.
- Galasiński, D., Galasińska, A. (2007). Lost in communism, Lost in migration: Narratives of the post-1989 Polish migrant experience *Journal of Multicultural Discourses*, 2, 1, 47–62
- Gallese, V. (2003). The manifold nature of interpersonal relations: The quest for a common mechanism. *Philosophical Transactions of the Royal Society. B*, 358, 517–528.
- Germeijs, V., de Boeck, P. (2003). Career indecision: Three factors from decision theory. *Journal of Vocational Behavior*, 62, 11–25.
- Gibson, E.J. (1994). Has psychology a future. *Psychological Science*, 5, 69–76.
- Gibson, E.J. (2000). Where is information for affordances. *Ecological Psychology*, 12, 1, 53–56.
- Gibson, J.J. (1979). *Ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Giuliani, M.V. (1991). Towards an analysis of mental representations of attachment to the home. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8, 133–146.
- Giuliani, M.V. (2003) Theory of attachment and place attachment. W: M. Bonnes, T. Lee, M. Bonainto (red.), *Psychological theories for environmental issue* (s. 137–170). Aldershot: Ashgate.
- Giuliani, M.V., Feldman, R. (1993) Place attachment in a developmental and cultural context. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 267–274.
- Glenberg, A.M., Robertson, D.A. (2000). Symbol grounding and meaning: A comparison of high-dimensional and embodied theories of meaning. *Journal of Memory and Language*, 43, 379–401.
- Goździewicz, A. (2006). Badania i ocena trafności Skali Otwartości na Karierę Międzynarodową. *Czasopismo Psychologiczne*, 12, 2, 125–134.
- Granovetter, M.S. (1995). The economic sociology of firms and entrepreneurs. W: A. Portes (red.), *The economic sociology of immigration*. New York: Sage.
- Greenglass, E.R. (2002). Proactive coping and quality of life management. W: E. Frydenberg (red.), *Beyond coping: Meeting goals, visions, and challenges* (s. 37–62). London: Oxford University Press.

- Griffin, M., McDermott, M.R. (1998). Exploring tripartite relationship between rebelliousness, openness to experience and creativity. *Social Behavior and Personality*, 26, 4, 347–356.
- Guay, F., Ratelle, C.F., Senecal, C. (2006). Distinguishing developmental from chronic career indecision: Self-efficacy, autonomy, and social support. *Journal of Career Assessment*, 14, 2, 235–251.
- Gustafson, P. (2000). Meanings of place: Everyday experience and theoretical conceptualizations. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 5–16.
- Gustafson, O. (2001a). Retirement migration and transnational lifestyles. *Ageing & Society*, 21, 4, 371–396.
- Gustafson, P. (2001b). Roots and routes: Exploring the relationship between place attachment and mobility. *Environment & Behavior*, 33, 5, 667.
- Harriott, J., Ferrari, J.R., Dovidio, J.F. (1996). Toward an understanding of indecision: Distractibility, daydreaming, and selfcritical cognitions as determinants. *Journal of Social Behavior and Personality*, 11, 337–344.
- Heine, S.J., Kitayama, S., Lehman, D.R., Takata, T., Ide, E., Leung, C., Matsumoto, H. (2001). Divergent consequences of success and failure in Japan and North America: An investigation of self-improving motivations and malleable selves. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 599–615.
- Hermans, H.J.M., Introduction (2004). The dialogical self in a global and digital age. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 4, 4, 297–320.
- Hidalgo, M.C., Hernandez, B. (2001) Place attachment: conceptual and theoretical questions, *Journal of Environmental Psychology*, 21, 273–281.
- Hill, J. (1996). At home in the world. *Journal of Analytical Psychology*, 41, 575–598.
- Holmes, J.G., Wood, J. (2009). Interpersonal situations as affordances: The example of self-esteem. *Journal of Research in Personality*, 43, 2, 250–250.
- Hormuth, S.E. (1990). *The ecology of the self: relocation and self-concept change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howarth, C. (2002). Identity in whose eyes? The role of representations in identity construction. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 32, 2, 145–162.
- Janis, I., Mann, L. (1977). *Decision making: A psychological analysis of conflict, choice and commitment*. New York: Free Press.
- Jarymowicz, M. (2008.). *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jorgensen, B.S., Stedman, R.C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of Environmental Management*, 79, 316–327.
- Kahana, E., Kahana, B. (1996). Conceptual and empirical advances in understanding aging well through proactive adaptation. W: V. Bengtson (red.), *Adulthood and aging: Research on continuities and discontinuities* (s. 13–40). New York: Springer.
- Kahana, E., Kahana, B., Zhang, J. (2005). Motivational antecedents of preventive proactivity in late life: Linking future orientation and exercise. *Motivation and Emotion*, 29, 4, 443–464.
- Kasser, T., Ryan, R.M. (1993). A dark side of the American dream: correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 2, 410–422.
- Kasser, T., Ryan, R.M. (1996). Further examining the American dream: Well-being correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 281–288.
- Khahiralla, K. (2001). Get a life, leave London. The capital is smelly and overcrowded. To escape it, become teleworker. *New Statesman*, 26, 2, 35.
- King, L.A. (2001). The hard road to the good life: The happy, mature person. *Journal of Humanistic Psychology*, 41, 51–72.
- King, L.A., Raspin, C. (2004). Lost and found possible selves, subjective well-being, and ego development in divorced women. *Journal of Personality*, 72, 603–632.
- King, L.A., Hicks, J.A. (2006). Narrating the self in the past and the future: Implications for maturity. *Research in Human Development*, 3, 2–3, 121–138.
- King, L.A., Hicks, J.A. (2007a). Whatever happened to „What might have been”? Regrets, happiness, and maturity. *American Psychologist*, 62, 7, 625–636.
- King, L.A.; Hicks, J.A. (2007b). Lost and found possible selves: Goals, development, and well-being. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 114, 27–37.
- Kreijns, K., Kirschner, P.A., Jochems, W., Van Buuren, H. (2007). Measuring perceived sociability of computer-supported collaborative learning environments. *Computers & Education*, 49, 2, 176–192.
- Kuźnik, M. (2003). Tworzenia zorientowanych na przyszłość programów działań jako szansa przezwyciężenia kryzysu normatywnego we wczesnej dorosłości. W: R. Derbis (red.), *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przełomu* (s. 427–450). Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Kyle, G.T., Mowen, A.J., Tarrant, M. (2004). Linking place preferences with place meaning: An examination of the relationship between place motivation and place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 4, 439–454.
- Lent, R.W., Brown, S.D., Schmidt, J., Brenner, B., Lyons, H., Treitsman, D. (2003). Relation of contextual supports and barriers to choice behavior in engineering majors: Test of alternative social cognitive models. *Journal of Counseling Psychology*, 50, 458–465.
- Levitt, P. (2004). Redefining the boundaries of belonging: The institutional character of transnational religious life. *Sociology of Religion*, 65, 1, 1–18.
- Levy, B.R.; Slade, M.D.; Kunkel, S.R. (2002). Longevity increased by positive self-perceptions of aging. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 2, 261–270.
- Lewicka, M., Bańka, A. (2008). Psychologia środowiskowa. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (s. 497–544). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lifton, R.J. (1999). *The protean self: Human resilience in an age of fragmentation*. Chicago, IL, US: University of Chicago Press.
- Maalouf, A. (2002). *Zabójcze tożsamości*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Manzo, L. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology, 23*, 1, 47–62.
- Marcia, J.E. (2002). Identity and psychosocial development in adulthood. *Identity, 2*, 1, 7–28.
- Markus, H., Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist, 41*, 954–969.
- Markus, H.R., Cross, S.E. (1994). Self-schemas, possible selves, and competent performance. *Journal of Educational Psychology, 86*, 3, 423–438.
- Marsh, K.L., Johnston, L., Richardson, M.J., Schmidt, R.C. (2009). Toward a radically embodied, embedded social psychology. *European Journal of Social Psychology, 39*, 7, 1217–1225.
- Matthews, G. (2005). *Supermarket kultury*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist, 52*, 509–516.
- McCrae, R.R., Costa, J.P. (2005). *Osobowość dorosłego człowieka*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Miąsek, P. (2006). Analiza trafności Skali Motywacji Osiągnięć w Karierze Międzynarodowej. *Czasopismo Psychologiczne, 12*, 2, 231–242.
- Milligan, M.J. (2003). Displacement and identity discontinuity: The role of nostalgia in establishing new identity. *Symbolic Interaction, 26*, 3, 381–403.
- Naisbitt, J. (2003). *High tech, high touch*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Newell, A., Simon, H. A. (1972). *Human problem solving*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Niedenthal, P.M., Cantor, N. (1985). Prototype matching: A strategy for social decision making. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*, 3, 575–584.
- Niedenthal, P.M., Barsalou, L., Winkielman, P., Krauth-Gruber, S., Ric, F. (2005). Embodiment in attitudes, social perception, and emotion. *Personality and Social Psychology Review, 9*, 184–211.
- Niedenthal, P.M.; Mondillon, L., Effron, D.A., Barsalou, L.W. (2009). Representing social concepts modally and amodally. W: Strack, F., Förster, Jens (red.), *Social cognition: The basis of human interaction* (s. 23–47). New York: Psychology Press.
- Nisbet, R.N. (1953). *The quest for community*. London: Oxford University Press.
- Oatley, K. (1990). Role transitions and the emotional structure of everyday life. W: S. Fisher, S. Cooper (red.), *On the move: The psychology of change and transition* (s. 67–82). New York: Wiley
- Obuchowski, K. (2000). *Człowiek intencjonalny, czyli o tym jak być sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Oettingen, G., Pak, H., Schnetter, K. (2001). Self-regulation of goal setting: Turning free fantasies about the future into binding goals. *Journal of Personality and Social Psychology, 80*, 736–753.
- Oettingen, G., Mayer, D. (2002). The motivating function of thinking about the future: Expectations versus fantasies. *Journal of Personality and Social Psychology, 83*, 1198–1212.
- Oettingen, G., Hagenah, M. (2005). Fantasies and the self-regulation of competence. W: A. Elliot., C. Dweck (red.), *Handbook of competence and motivation* (s. 647–665). New York: Guilford.
- Oettingen, G., Mayer, D., Thorpe, J.S., Janetzke, H., Lorenz, S. (2005). Turning fantasies about positive and negative futures into self-improvement goals. *Motivation and Emotion, 29*, 4, 237–267.
- Oettingen, G., Thorpe, J.S. (2006). Fantasy realization and the bridging of time. W: L.J. Sanna., E.C. Chang (red.), *Judgments over time: The interplay of thoughts, feelings, and behaviors* (s. 120–142). New York: Oxford University Press.
- Okhuysen, G.A., Bonner, B.L. (2005). Future thinking in disadvantaged situations: The role of outcome delays and competitive issues in negotiation. *Motivation and Emotion, 29*, 4, 465–479.
- Oleś, A. Batory, A. (red.), *Tożsamość i jej przemiany, a kultura* (s. 41–84). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Osipow, S.H. (1999). Assessing career indecision. *Journal of Vocational Behavior, 55*, 1, 147–154.
- Ouwehand, C. (2005). *Proactive coping and successful aging: What role do resources and strategies play in the preparation for potential goal threats associated with aging?* Rozprawa doktorska. Utrecht University, Utrecht, The Netherlands.
- Ouwehand, C., De Ridder, D.T.D., Bensing, J.M. (2001). *Proactive adaptation to ageing: An exploratory focus group study*. Nie opublikowany manuskrypt. Utrecht, The Netherlands: Utrecht University.
- Ouwehand, C., De Ridder, D.T.D., Bensing, J.M. (2004). *Looking in the future: The socioeconomic selectivity of proactive coping*. Paper presented at the 57th Annual Scientific Meeting of the Gerontological Society of America, Washington.
- Ouwehand, C., De Ridder, D.T.D., Bensing, J.M. (2006). Situational aspects are more important in shaping proactive coping behaviour than individual characteristics: A vignette study among adults preparing for ageing. *Psychology and Health, 21*, 809–825.
- Ouwehand, C., De Ridder, D.T.D., Bensing, J.M. (2008a). Individual differences in the use of proactive coping strategies by middle-aged and older adults. *Personality & Individual Differences, 45*, 1, 28–33.
- Ouwehand, C., De Ridder, D.T.D., Bensing, J.M. (2008b). The characteristics of a potential goal threat predict attention and information-seeking in middle-aged and older adults. *Motivation & Emotion, 32*, 2, 90–99.
- Oyserman, D. (2009). Identity-based motivation and consumer behavior. *Journal of Consumer Psychology, 19*, 3, 276–279.
- Page, J., Bruch, M.A., Haase, R.F. (2008). Role of perfectionism and Five-Factor model traits in career indecision. *Personality and Individual Differences, 45*, 8, 811–815.
- Patalano, A.L., Wengrovitz, S.M. (2007). Indecisiveness and response to risk in deciding when to decide. *Journal of Behavioural Decision Making, 20*, 405–424.
- Pollini, G. (2005). Elements of a theory of place attachment and socio-territorial belonging. *International Review of Sociology, 15*, 3, 497–515.
- Prenda, K.M., Lachman, M.E. (2001). Planning for the future: A life management strategy for increasing control and life satisfaction in adulthood. *Psychology and Aging, 16*, 206–216.
- Rassin, E. (2007). A psychological model of indecisiveness. *The Netherlands Journal of Psychology, 63*, 2–13.

- Rassin, E., Muris, P. (2005a). Indecisiveness and the interpretation of ambiguous situations. *Personality and Individual Differences*, 39, 1285–1291.
- Rassin, E., Muris, P. (2005b). To be or not to be indecisive: Gender differences, correlations with obsessive-compulsive complaints, and behavioural manifestation. *Personality and Individual Differences*, 38, 1175–1181.
- Rassin, E., Muris, P., Franken, I., Smit, M., Wong, M. (2007). Measuring general indecisiveness. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 29, 61–68.
- Ratajczak, Z. (2001). Oblicza ludzkiej zaradności. W: K. Popiołek (red.), *Człowiek w sytuacji zagrożenia. Kryzysy, katastrofy, kataklizmy*. Poznań: Wydawnictwo SPA.
- Reed, E.S. (1996). *Encountering the world. Toward an ecological psychology*. New York: Oxford University Press.
- Reis, H.T. (2008). Reinvigorating the concept of situation in social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 12, 4, 311–329.
- Reynolds, N. (2008). Seeking affordances: Searching for new definitions and new understandings of children's relationships with technologies in musical compositions. *Australian Educational Computing*, 23, 1, 15–18.
- Rifkin, J. (2001). *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrykowej*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Roberts, B.W., Donahue, E.M. (1994). One personality, multiple selves: Integrating personality and social roles. *Journal of Personality*, 62, 2, 199–218.
- Roese, N. J. (1994). The functional basis of counterfactual thinking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 805–818.
- Ryan, R.M., Sheldon, K., Kasser, T., Deci, E.L. (1995). Ego-involved persistence: When free-choice behavior is not intrinsically motivated. *Motivation and Emotion*, 15, 185–205.
- Sadowski, S. (2006). Ocena Skali Proaktywności w Karierze Międzynarodowej. *Czasopismo Psychologiczne*, 12, 2, 179–190.
- Saka, N., Gati, I. (2007). Emotional and personality-related aspects of persistent career decision-making difficulties. *Journal of Vocational Behavior*, 71, 3, 340–358.
- Sanders, J.; Munford, R. (2008). Losing self to the future? Young women's strategic responses to adulthood transitions. *Journal of Youth Studies*, 11, 3, 331–346.
- Sani, F. (red.). (2008). *Individual and collective self-continuity: Psychological perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Sanna, L.C., Chang, E.C., Meier, S. (2001). Counterfactual thinking and self-motives. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1023–1034.
- Schlegel, R.J., Hicks, J.A., Arndt, J., King, L.A. (2009). Thine own self: True self-concept accessibility and meaning in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 2, 473–490.
- Schmidt, R.C. (2007). Scaffolds for social meaning. *Ecological Psychology*, 19, 2, 137–151.
- Sedikides, C., Gaertner, L. (2005). Ja społeczne – poszukiwanie tożsamości a prymat motywacyjny Ja indywidualnego. W: J.P. Forgas, K.D. Williams, L. Wheeler (red.), *Umysł społeczny*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sedikides, C., Gaertner, L., Toguchi, Y. (2003). Pancultural self-enhancement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 60–79.
- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24, 783–791.
- Seeman, M. (1971). The urban alienations: Some dubious theses from Marx to Marcuse. *Journal of Personality and Social Psychology*, 19, 2, 135–143.
- Sen, A. (2002). *Rozwój i wolność*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Sheldon, K.M., Kasser, T. (1995). Coherence and congruence: Two aspects of personality integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 531–543.
- Sheldon, K.M., Ryan, R.M., Rawsthorne, L.J., Hardi, B. (1997). Trait self and true self: Cross-role variation in the Big-Five personality traits and its relations with psychological authenticity and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 6, 1380–1393.
- Sheldon, K.M., Kasser, T. (2001). Getting older, getting better? Personal strivings and psychosocial maturity across the life-span. *Developmental Psychology*, 34, 491–501.
- Sheldon, K.M.; Kasser, T. (2008). Psychological threat and extrinsic goal striving. *Motivation and Emotion*, 32, 1, 37–45.
- Sinn, E., Wong, W.-L. (2005). Place, identity and immigrant communities: The organization of the Yulan Festival in post – war Hong Kong. *Asia Pacific Viewpoint*, 46, 3, 295–306.
- Speller, G.M.; Lyons, E.L., Twigger-Ross, C. (2002). A community in transition: the relationship between spatial change and identity process. *Social Psychological Review*, 4, 2, 39–58.
- Spencer, C. (2005). Place attachment, place identity and the development of the child's self-identity: searching the literature to develop a hypothesis. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 14, 4, 305–309.
- Spunt, R.P., Rassin, E., Epstein, L.M. (2009). Aversive and avoidant indecisiveness: Roles for regret proneness, maximization, and BIS/BAS sensitivities. *Personality & Individual Differences*, 47, 4, 256–261.
- Steele, C.M. (1988). The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self. W: L. Berkowitz (red.), *Advances in experimental social psychology* (t. 21, s. 261–302). San Diego, CA: Academic Press.
- Strüver, A. (2005). Spheres of transnationalism within the European Union: On open doors, thresholds and drawbridges along the dutch-german border. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, 2, 323–343.
- Stukas, A. A.; Worth, K.A.; Clary, E.G; Snyder, M. (2009). The matching of motivations to affordances in the volunteer environment: An index for assessing the impact of multiple matches on volunteer outcomes. *Nonprofit & Voluntary Sector Quarterly*, 38, 1, 5–28.
- Sunil, B., Anjali, R. (2001). Locating the dialogical self in the age of transnational migrations, border crossings and diasporas. *Culture and Psychology*, 7, 3, 297–309.
- Super, D.E. (1990). A life-span, life-space approach to career development. W: D. Brown, L. Brooks, and Associates (red.), *Career choice and development. Applying contemporary theories to practice* (2 wyd., s. 197–261). San Francisco: Jossey-Bass.
- Swann, W.B., Jr. (1983). Self-verification: Bringing social reality into harmony with the self. W: J. Suls, A.G. Greenwald (red.), *Psychological perspectives on the self* (t. 2, s. 33–66). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Taylor, S. (2003). A place for the future? Residence and continuity in women's narratives of their lives. *Narrative Inquiry, 13*, 193–215.
- Taylor, S.E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist, 38*, 1161–1173.
- Taylor, S.E. (1989). *Positive illusions: Creative self-deception and the healthy mind*. New York: Basic Books.
- Taylor, S.E., Brown, J.D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin, 103*, 193–210.
- Taylor, S.E., Pham, L.B., Rivkin, I.D., Armor, D.A. (1998). Harnessing the imagination: Mental stimulation, self-regulation, and coping. *American Psychologist, 53*, 429–439.
- Tesser, A., Felson, R.B., Suls, J.M. (red.). (2004). *Ja i tożsamość*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Tharenou, P. (2002). Receptivity to career in international work – abroad and at home. *Australian Journal of Management, 27*, 129–136.
- Tharenou, P. (2003). The initial development of receptivity to working abroad: Self-initiated international work opportunities in young graduate employees. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 76*, 489–515.
- Tharenou, P. (2008). Disruptive decisions to leave home: Gender and family differences in expatriation choices. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 105*, 183–200.
- Thompson, J.A. (2005). Proactive personality and job performance: A social capital perspective. *Journal of Applied Psychology, 90*, 5, 1011–1017.
- Thurber, C.A. (2005). Multidimensional homesickness prevention in boys spending 2 weeks at a residential summer camp. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 73*, 3, 555–560.
- Thurber, C.A., Walton, E., and the Council on School Health (2007). Preventing and treating homesickness. *Pediatrics, 119*, 192–201.
- Timotijevic, L., Breakwell, G.M. (2000). Migration and threat to identity. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 10*, 5, 355–372. Special issue: Social changes in globalised societies and the redefinition of identities: Social psychological perspectives.
- Tokar, M.D., Withrow, J.R., Hall, R.J., Moradi, B. (2003). Psychological separation, attachment security, vocational self-concept crystallization, and career indecision: A structural equation analysis. *Journal of Counseling Psychology, 50*, 1, 3–19.
- Travieso, D., Jacobs, D.M. (2009). The ecological level of analysis: Can neogibsonian principles be applied beyond perception and action? *Integrative Psychological & Behavioral Science, 43*, 4, 393–405.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Trzebiński, J. (2002). Autonarracje nadają kształt życiu człowieka, W: J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Tversky, A., Shafir, E. (1992). Choice under conflict: The dynamics of deferred decision. *Psychological Science, 3*, 358–361.
- Twigger-Ross, C.L., Uzzell, D.L. (1996). Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology, 16*, 3, 205–220.
- Tykocinski, O.E., Ruffle, B.J. (2003). Reasonable reasons for waiting. *Journal of Behavioral Decision Making, 16*, 147–157.
- Van Acker, R., Valenti, S.S. (1989). Perception of social affordances by children with mild handicapping conditions: Implications for social skills research and training. *Ecological Psychology, 1*, 4, 383–405.
- Van Eecke, Y. (2005). Immigration from an attachment perspective. *Social Behaviour and Personality, 33*, 5, 467–476.
- Verschuur, M.J., Eurelings-Bontekoe, E.H.M., Spinhoven, P., Duijsens, I.J. (2003). Homesickness, temperament and character. *Personality and Individual Differences, 35*, 757–770.
- Vignoles, V.L. (2009). The motive for distinctiveness: A universal, but flexible human need. W: S.J. Lopez (red.), C.R. Snyder (red.), *Oxford handbook of positive psychology* (2 wyd., s. 491–499). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Vignoles, V.L., Chrysoschoou, X., Breakwell, G.M. (2002a). Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity, 1*, 201–218.
- Vignoles, V.L., Chrysoschoou, X., Breakwell, G.M. (2002b). Sources of distinctiveness: Position, difference and separateness in the identities of Anglican parish priests. *European Journal of Social Psychology, 32*, 761–780.
- Vignoles, V.L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S., Scabini, E. (2005). *Identity motives underlying desired, feared, and expected possible future selves*. Manuscript in preparation.
- Vignoles, V., Regalia, C., Manzi, C., Gollidge, J., Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*, 2, 308–333.
- Vignoles, V., Moncaster, N. (2007). Identity motives and in-group favouritism: A new approach to individual differences in intergroup discrimination. *British Journal of Social Psychology, 46*, 91–113.
- Vignoles, V.L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S., Scabini, E. (2008). Identity motives underlying desired and feared possible future selves. *Journal of Personality, 76*, 5, 1165–1200.
- Vignoli, E. (2009). Inter-relationships among attachment to mother and father, self-esteem, and career indecision. *Journal of Vocational Behavior, 75*, 2, 91–99.
- Wallenius, M. (1999). Personal projects in everyday places: perceive supportiveness of the environment and psychological well-being. *Journal of Environmental Psychology, 19*, 2, 131–143.
- Ward, C. (2003). Lost and found: Reinvention of the self following migration. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 5*, 3, 249–367.
- Ward, C., Styles, I. (2005). Culturing settlement using pre- and post-migration strategies. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing, 12*, 423–430.
- Weiss, R. (1990). Losses associated with mobility. W: S. Fisher, S. Cooper (red.), *On the move: The psychology of change and transition* (s. 3–12). New York: Wiley.
- Wiggins, D. (2001). *Sameness and substance renewed*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Wilson, M. (2002). Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin & Review, 9*, 4, 625–636.
- Wineman, Jean D.; Peponis (2010). Constructing spatial meaning: Spatial affordances in museum design. *Environment & Behavior, 42*, 1, 86–109.

- Woike, B.A.; Aronoff. (1992). Antecedents of complex social cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 1, 97–104.
- Wolfe, J.B., Betz, N.E. (2004). The relationship of attachment variables to career decision-making self-efficacy and fear of commitment. *The Career Development Quarterly*, 52, 363–369.
- Zhang, J., Norman, D.A. (1994). Representations in distributed cognitive tasks. *Cognitive Science*, 18, 1, 87–122.
- Zhang, J., Patel, V.L. (2006). Distributed cognition, representation, and affordance. *Pragmatics & Cognition*, 14, 2, 333–341.
- Zientek, I. (2006). Poczucie własnej skuteczności w wymiarze międzykulturowym. *Czasopismo Psychologiczne*, 12, 1, 61–72.
- Zirkel, S. (1992). Developing independence in a life transition: Investigating the self in the concerns of the day. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 3, 506–521.
- Zirkel, S.; Cantor, N. (1990). Personal construal of life tasks: Those who struggle for independence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 1, 172–185.
- Zissis, P., Mack, A. (2008) Potentiation of action by undetected affordant objects. *Visual Cognition*, 16, 7, 892–915.
- Zuckerman, M. (1979). Attribution of success and failure revisited: or the motivational bias is alive and well in attribution theory. *Journal of Personality*, 47, 245–287.